

Fr. Chr. Güldenchrone og 1820ernes landbrugskrise

AF JENS SKRIVER

Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788–1824

I. Indledning

For eftertiden står 1820ernes landbrugskrise først og fremmest som en godskrise med meget dybtgående virkninger. Først med Merete Johansens undersøgelser får vi noget at vide om gårdmændenes forhold. Det skyldes, at eftertiden har fokuseret på Davids opgørelse over antallet af kriseramte godsejere. Han nævnte, at $\frac{1}{30}$ af landets hartkorn alene efter 1820 var overtaget af finansieringsinstitutterne og anførte en lang række godser overtaget af staten.¹ Dette blev viderebragt af Falbe Hansen² og Marcus Rubin.³ David pointerede endvidere, at en lang række tvangsauktioner havde fundet sted. Alene i 1826 var der således blevet annonceret ikke mindre end 456.⁴ Hovedformålet med at bringe disse oplysninger var at vise, at krisens omfang var så betydelig, at det ikke alene kunne tilskrives ejernes slette husholdning eller letsindighed, men måtte tilskrives de tunge byrder, der hvilede på landbruget. Ole Halding har i vor tid undersøgt krisens omfang for godserne i Randers Amt og konkluderer, at »at landbrugskrisen generelt er endog særdeles gennemgribende og af sjælden voldsomhed, og det forekommer ud fra dette således ikke udelukket, at den med rimelighed vil kunne hævdes at være af et langt større omfang, end det ofte er påvist«. ⁵ Ole Haldings undersøgelser koncentrerer sig imidlertid udelukkende om virkningerne af udlånene fra de ekstraordinære lånefonde fra og med 1818. Om årsagerne til, at det var nødvendigt for godsejerne at optage en så betydelig gæld, får vi derimod intet at vide. Erik Helmer Pedersen har gjort situationen op således: »Drejer det sig – om oplysninger til vurdering af de enkelte landbrugsejendommers muligheder for at ride stormen af, står vi i dag på næsten bar bund«. ⁶

De forklaringer på krisens årsager, der har fået lov til at blive stående, er Falbe Hansens og Marcus Rubins. Falbe Hansen betragtede krisen som en udefrakommende fredskrise (stigende produktion i udlandet efter krigen) sammenholdt med en række indre årsager (tabet af det norske marked, kornets ringe kvalitet, handelens dårlige organisering, det høje omkostningsniveau og deflationspolitikken).⁷ Marcus Rubin forklarede krisen som et resultat af deflationspolitikken efter 1813, hvorved landejendommenes gæld uforholdsmæssigt forhøjedes.⁸

Formålet med nærværende artikel er derfor at undersøge de dybere årsager bag

godsejernes gæld, og hvorledes krisen rent konkret ramte dem, samt at diskutere om Falbe Hansens og Marcus Rubins forklaringer stadig er dækkende. Det kan kun gøres ved at gennemgå et godskompleks' økonomi for at se, hvilke indkomstmuligheder, det havde, og hvorledes dets rentabilitet var. I det følgende skal kildematerialet for Moesgård og Wilhelmsborg analyseres helt fra reformperioden for at drøfte, om der herudfra kan siges noget nyt om krisens årsager. Først herefter er det muligt at generalisere.

Valget er faldet på Fr. Chr. Güldencrones to godser, fordi Moesgård var et af de godser, David nævnte, som staten overtog. De lå begge i Mårslet sogn, Ning herred. Ifølge jordebøgerne havde Wilhelmsborg en hovedgårdstakst på htk. 81 tdr. 5 skp. 2 frk. 2 alb. jordskyld og 1 td. 2 skp. 2 frk. 1½ alb. skovskyld. Arealet var 433 tdr. land agerland, 109 tdr. land eng og udyrket jord og skovene var på 470 tdr. land. Moesgårds hovedgårdstillæg var htk. 18 tdr. 3 skp. 2 frk. 1½ alb. jordskyld og 1 td. 2 frk. skovskyld. Dertil kom jorden fra landsbyen Storfulden, der 1707 var blevet nedlagt og indlemmet i Moesgård på den betingelse, at den fortsat beskattedes som bondejord. Dens hartkorn var 23 tdr. 5 skp., 3 frk., 1½ alb. jordskyld og 6 tdr., 5 skp. 1½ alb. skov- og mølleskyld. Det samlede areal, som blev drevet under Moesgård, var derved 304 tdr. land agerland, 99½ tdr. land eng og udyrket jord og 390 tdr. land skov. Wilhelmsborgs bøndergods var af et htk. på 643 tdr. 2 frk. 2 alb. jordskyld og 8 tdr. 5 skp. 1 frk. 2½ alb. skov- og mølleskyld. Det lå vel arronderet omkring godset i Mårslet, Beder og Malling sogne og udgjordes af 120 gårde, 1 mølle og i 1815 74 huse med jord og 12 uden. Mellem 1815 og 1821 blev oprettet 5 nye huse uden jord. Moesgårds bøndergodstillæg (inklusiv Storfuldenjorden, der fortsat var matrikuleret som bondejord) var gennem størstedelen af perioden htk. 286 tdr. 3 skp. 2 frk. 2 alb. jordskyld og 13 tdr. 1 skp. 2 frk. ½ alb. skov- og mølleskyld. Da Moesgård var oprettet som hovedgård senere end Wilhelmsborg, var der kun lidet bøndergods tilovers i Mårslet og Beder sogne. Til gengæld ejede den over ⅓ af Malling sogn og var største lodsejer i Tranbjerg sogn. Fra og med 1795 var det fordelt på 47 gårde, 2 møller, 14 huse med jord og 4 uden. I 1795 var sket den ændring i Moesgårds tilliggende, at en lille gård på godt 1 td. htk. og 4 jordløse i Ingerslev by, Tiset sogn, var blevet solgt fra.⁹ Det skyldes antageligt, at de lå så langt væk, at de ikke kunne præstere noget hoveri af betydning.

Tienden var af største betydning for godsøkonomien. Under Wilhelmsborg hørte Mårslet sogns kongetiende på 43 tdr. 4 skp. htk. og ligeledes Mårslet kirketiende på samme htk. Malling sogn konge- og kirketiende på henholdsvis 42 tdr. 4 skp. og 51 tdr. htk. samt Beder sogns kirketiende på 18 tdr. 1 skp. htk. og kongekvægtienden af samme sogn. Under Moesgård hørte kun Tranbjerg sogns kongetiende af havre og kvæg, matrikuleret til 7 tdr. htk. Imidlertid blev i begyndelsen kun Malling sogns tiender oppebåren under Wilhelmsborg, mens resten overførtes til Moesgård. Indtil 1796 var tillige hele kongetienden af Tranbjerg sogn fæstet til Moesgård. I 1807 angav Güldenchrone, at omkring ¼ af Mårslet sogns tiende, Beder sogns kirketiende og over ½ af Malling sogns tiende overføres til

Moesgård.¹⁰ Når disse omlægninger tages i betragtning, var forholdet mellem hovedgårdshtk. og tiendehk. ved Moesgård og Wilhelmsborg nogenlunde som gennemsnittet for hovedgårde.¹¹

Moesgård var fri ejendom, mens Wilhelmsborg var baroni, dvs. båndlagt ejendom. De vigtigste bestemmelser angående len (herunder baronier), der praktiseredes på det tidspunkt, var, at det ikke samlet eller delt måtte sælges eller pantsættes uden kongens tilladelse. Det arvedes af en enkelt besidder efter en nøjere bestemt successionsordning. Til fordelene for et baroni hørte, at de første 100 tdr. htk. bøndergods var skattefri.

Ovennævnte godser overtog Fr. Chr. Güldenchrone (1765–1824) 1789 efter sin faders død. G. var i mange år aktiv som embedsmand. Han huskes især fra sit mangeårige virke som stiftsamtmand i Århus. I øvrigt har Poul Enemark grundigt gjort rede for hans personlige forhold.¹² Hvad Enemark overser, er at G. i samtiden også havde en vis anerkendelse som landmand. Han var således udpeget til medlem af den jysk-fynske hoverikommission, men ønskede ikke at indtræde,¹³ og han var medlem af administrationskommissionen for ødelanden Jørgen Scheels vidtstrakte godskompleks. Den anden af de tre kommissionsmedlemmer var G.s nære medarbejder, birkedommer ved Wilhelmsborg birk, N. A. Biørn.¹⁴

Det viste sig, at faderens dødsbo var insolvent, og G. måtte derfor ved overtagelsen anerkende en gæld i Wilhelmsborg på 26.000 rd.¹⁵ I Moesgård indestod 39.000 rd.¹⁶ Som nærmest i successionsordenen overtog G. automatisk baroniet, mens Moesgård ved auktion 3/8 1789 blev købt af J. O. Schack-Rathlou for 39.000 rd. – den sum, der indestod i godset, men han overlod umiddelbart derefter købet til G.^{16a}

Ifølge et råd fra sin første-forvalter, Mikael Brandt,¹⁷ valgte G. selv at drive sine godser. Bortforpagtningen af Moesgård ophørte derfor 1792 og af Wilhelmsborg 1802. Grunden til, at Brandt skønnede, bortforpagtningen måtte ophøre, var, at han fandt forpagtningsafgiften især for Moesgård for lav. Her må man imidlertid tage i betragtning, at den daværende forpagter havde en vedligeholdelsesforpligtelse, der langt oversteg det normale. Han skulle således vedligeholde alt på nær de nøgne mure.¹⁸ Som oftest var det tilfældet, at forpagterne svarede en afgift, der var højere end det driftsresultat, godsejerne selv præsterede.¹⁹ Her måtte godsejeren imidlertid foretage en balancegang, idet der var fare for, forpagteren pressede så meget hoveri ud af bønderne, at det gav sig udslag i uacceptable landgilde- og skatterestancer for godsejeren, eller at forpagteren udpinte jorden.

G. vedblev at drive sine godser indtil 1821, da han efter ansøgning blev sat under administration. 1822 lod administrationskommissionen Wilhelmsborg bortforpagte, og Moesgård blev samme år ved tvangsauktion solgt til den kgl. kasse. En væsentlig udvidelse af G.s virksomhed fandt sted i 1805, da han købte nabo-godserne Marselisborg og Holmstrupgård.

Fra hele G.s besiddelsesperiode, men kun fra denne, er bevaret et righoldigt regnskabsmateriale. Udnyttelsen hæmmes imidlertid af, at regnskabsførelsen var uddelegeret til flere forskellige funktionærer, der gjorde rede for hvert sit område.

Herved adskiller de sig ikke fra andre godsregnskaber.²⁰ Men G. oppebar selv en stor del af indtægterne og udredede adskillige af udgifterne uden om regnskaberne. Og han udarbejdede ikke nogen samlet oversigt. Derfor er det på væsentlige punkter kun muligt at foretage et skøn. En anden hæmsko er, at der er lakuner i regnskabsmaterialet. Når der er afbrydelser i de følgende opstillinger, skyldes det derfor, at regnskaberne og/eller bilagene for de pågældende år ikke er bevarede.²¹ Ved en kildemæssig vurdering af dette materiale må tages i betragtning, at det var bestemt til G.s interne brug. I de tilfælde, der skulle gøres status udadtil, er det sandsynligt, at indkomsten ville blive sat for højt over for kreditorerne og for lavt over for offentlige myndigheder af frygt for yderligere skattepålæg. Noget helt andet er, at funktionærerne kan have snydt G. Umiddelbart forekommer det lidet sandsynligt, idet f.eks. ved alle udgiftsposter var regningerne vedlagt, men ikke desto mindre hævder Otto Andrup, at G. blev snydt for store summer af sine undergivne.²² Baggrunden for denne slutning er imidlertid uden tvivl en passage hos Becker,²³ om et skovregnskab fra 1/11 1814 til 1/11 1815 af forstinspektør Hampe, hvorefter der skulle udbetales 26.000 rbd. n.v. til G., uden at det skete.²⁴ Det fik da også som konsekvens, at forstinspektøren herefter blev frataget al regnskabsførelse og kun foretog udvisning, men det er ikke muligt herudfra at drage den konklusion, at G. blev direkte besveget. Antagelig har forstinspektør Hampe ganske simpelt regnet galt.

Et regnskabsmateriale, som det gennemgåede må anses for at udgøre primære kilder til belysning af landbrugskrisen frem for f.eks. den righoldige samtidige litteratur, der var meget ideologisk præget, og hvis forfatteres konkrete viden ofte var begrænset. I virkeligheden er vi bedre stillet end samtiden, da vi kan udnytte et dengang internt kildemateriale. Dette kildemateriale vil i det følgende blive søgt udnyttet til en analyse af indtægterne og udgifterne for at se, hvorledes de forholdt sig til konjunkturerne, og for at se hvilke indkomstmuligheder der var, med henblik på at forklare de forudsætninger godsøkonomien mødte krisen med.

II. Indtægter

1. Indtægter af fæstevæsenet

a. Landgilde og skatter

Landgildens størrelse er udmærket belyst ved hjælp af jordebøgerne og forvalterens jordbogsregnskaber. Godsledelsen valgte at opkræve de kgl. skatter af frihedshartkornet, som godsejeren selv kunne disponere over. Forvalteren gjorde til og med 1802 også rede for dem i jordbogsregnskabet. Derefter blev der ført særlige skatteregnskaber. Hovedgårdstaksten var til og med 1802 skattefri, mod at godsejeren stod inde for bøndernes skatter, dvs. opkrævede dem og betalte dem, hvis bønderne ikke kunne (eller ville). Normalt betragtes restance i landgilde og skatter samlet. Det falder derfor naturligt at tage den samlede restanceproblematik op i den her sammenhæng.^{24a}

Man regner normalt med, at godsejerne i det 18. århundrede opprioriterede hoveriet på bekostning af landgilden, dvs. fandt sig i betydelige landgilderestancer, hvis blot bønderne ydede forsvarligt hoveri, men med frd. 15/6 1792 vendte billedet sig. Heri bestemtes nemlig, at landgilden kunne forhøjes. Landgilden kunne herefter tages op til fri drøftelse ved fæsteskifter.

På Wilhelmsborg og Moesgård kom det praktisk taget aldrig til nogen forhøjelse af landgildens nominelle størrelse. Ifølge jordebøgerne lå den årlige landgilde inden for følgende intervaller:

Moesgård:

	Rug			Byg			Havre			Penge	
	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	rd./rbd.	sk.
1789:	78	2	3¼	112	4	1¼	131	2	⅓	270	
1838:	84	2	2¾	126	6	½	129	2	3⅓ ₁₂	35	52 n.v.
										242	53 s.v.

Wilhelmsborg:

	Rug			Byg			Havre			Penge	
	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	tdr.	skp.	frk.	rd./rbd.	sk.
1789:	141	7	13½	284	4	1¼	235	5	2¾	435	33
1851:	136	7	2 ¹⁷ / ₂₀	309	5	1⅓ ₁₆	236	3	1⅓ ₁₀	461	14 r.s.

Den eneste reelle ændring i landgildens nominelle størrelse fandt sted i 1813, da pengelandgilden blev omskrevet direkte fra rd. kurant til rbd. s.v. Man tog altså ikke hensyn til den kraftige revaluering, der havde fundet sted.²⁵ Det må tilskrives den forvirring, der herskede om pengeforholdene efter 1813. Man har på det tidspunkt ikke været klar over revalueringens rækkevidde.

I 1795 diskuterede G. og N. A. Biørn, der da var forvalter, om man skulle søge at få landgilden forhøjet ved fæsteskifter. De breve, hvori spørgsmålet er direkte drøftet, er ikke bevarede. Det synes dog, som om G. har ønsket en forhøjelse, mens Biørn har frarådet det, da han skønnede, det ville overstige bøndernes evner.²⁶ De småændringer eller bevillinger af omdrag (henstand), der foretoges i landgilden, skyldtes først og fremmest, at bønder fik erstatning for skovgræsning, de gav afkald på ved skovens indfredning, eller konvertering af husmænds afgifter fra penge til arbejde eller omvendt. Der kunne også gives nedslag til bønder, der påtog sig aftægtsforpligtelser. Det forekommer mest sandsynligt, at den nominelle landgilde

ikke forhøjedes nævneværdigt på grund af bøndernes holdning. Begtrup skrev 1806 om bønderne på Fyn – de mest velhavende i Danmark: »Bondekarlen er langt villigere til at give høi Indfæstning end forøget Landgilde paa Grund af at han ei seer paa den Pengesum, han selv ejer, men frygter for de aarlige Udgifter.«²⁷

Om landgilden i almindelighed er blevet forhøjet efter 1792, er endnu for ringe belyst. Det er dog symptomatisk, at Bergsøe i 1844 oplyste, at først inden for de sidste 5 til 6 år var man begyndt at hæve landgilden. Hidtil var kun indfæstningen blevet forøget ved fæsteskitter.²⁸

Blev landgilden formelt ikke forhøjet, flukturerede den i høj grad med priserne på grund af, at den for størstedelens vedkommende var opgjort i korn og dermed pristalsreguleret. I begyndelsen betaltes størstedelen af kornlandgilden efter kapitalstaksterne. Fra og med 1810 indleveredes den for det meste in natura til købmænd i Århus. Det skyldtes, at det var lettere at inddrive afgiften på den måde.²⁹ For 1820ernes vedkommende kan det sammenholdes med, at de faktiske kornpriser var højere end kapiteltaksterne (se neden for s. 61–62).

Landgildens reelle højde afhang imidlertid ikke alene af kornpriserne, men også af fæsternes evne og vilje til at betale. Problemerne omkring landgilderestancer kædes normalt sammen med spørgsmålet om restancer af kgl. skatter, og det falder derfor naturligt at behandle dem samlet her. Restancerne var samtidig det led i fæsterelationerne, der afstedkom flest gnidninger mellem godsledelsen og bønderne, og de fortjener derfor indgående behandling.

Det er den traditionelle opfattelse, at godsejerne før landboreformerne accepterede betydelige landgilderestancer på grund af opprioritering af hoveriet, men sørgede for at få skatterne ind, da de ellers selv skulle betale. Fra og med landboreformerne skulle de fleste restancer ophøre. For 1820ernes vedkommende har godsejerklagerne over meget betydelige restancer nærmest fået lov til at stå alene.³⁰ Fridlev Skrubbeltrang konstaterede dog for »Det classenske Fideicommisses« vedkommende, at restancerne under krisen ikke var særlig store.³¹ Der er ingen tvivl om, at restancernes højde har varieret fra tid til tid, fra egn til egn, ja fra gods til gods. Der er derfor al mulig grund til at undersøge restanceproblematikken nærmere.

Margit Mogensen har beregnet bruttoestancen år for år ved Dragsholm og Odsherred godser og konstateret, at den steg stærkt i 1790erne på grund af landgilde- og indfæstningsforhøjelser kombineret med manglende udskiftning.³² Det, der imidlertid må være det primære, er at finde forholdet mellem afgifternes numeriske og faktiske omfang. Dvs. beregne, hvor stor en procentdel af de årlige afgifter der på et givet tidspunkt var kommet ind. Det volder her visse kildemæssige problemer. Ganske vist indeholder bilag til jordebogsregnskaberne oplysninger dels om bevilget restance dels om indkommen gammel restance, men da der er lakuner i regnskabsmaterialet, er det ikke muligt at stoppe op og beregne, hvor stor en procentdel, der var indkommet for hvert enkelt år. I regnskaberne blev der heller ikke gjort rede for den restance, der blev eftergivet. Det samme gælder

tingsvidner. I »Danske Lov 5-14-53« bestemtes, at godsejerne skulle tage tingsvidne over fæsternes restancer – en bestemmelse, der først ophævedes 1861. En erfaren arkivkender kan imidlertid oplyse, at man almindeligvis ophørte med at tage dem omkring 1750.³³ Det falder godt i tråd med, at der i 1750erne udkom en række reskripter, der, da man havde erfaret, at herredsfogder havde nægtet at lade godsejerne tage tingsvidner, pointerede, at de skulle tage sådanne. Det gjaldt dog ikke alle steder. Ved »Det classenske Fideicommiss« fik forvalteren således år 1800 instruks om at tage dem.³⁴ Wilhelmsborg birks justitsprotokoller er gennemgåede fra og med 1763, hvor de starter, til og med 1830 med henblik på at finde tingsvidner og forsiddelsessager. På dette sene tidspunkt kan man dog ikke regne med, at alle sager stadig førtes ved birketinget. Derfor er Hads-Ning herredsting justitsprotokoller stikprøvevis gennemgået. De rummer dog intet af interesse. Det viser sig, at man sidste gang tog tingsvidne ved nærværende godser 1786–87 og 1789.³⁶ Forvalteren skrev siden, at han havde taget dem, da han ikke havde fået besked på andet.³⁷ Forklaringen på de manglende tingsvidner må altså være, at godsejeren ikke længere fandt det nødvendigt at tage dem. Tingsvidnernes kilde-mæssige betydning er dog også begrænset, da de uden tvivl ikke gav oplysning om den restance, der blev eftergivet f.eks. i forbindelse med fæsteskitter, men på grund af den ikke ringe retslige betydning de siden fik, er de taget op til så indgående behandling her.

På baggrund af de bevarede tingsvidner og kassebøger ført indtil 1784³⁸ kan det siges, at der var betydelige restancer af landgilden i 1780erne, men af skatterne resterede kun en ubetydelig del, nemlig fra frihedshartkornet, som godsejeren selv kunne disponere over. Det resulterede også i, at 3 gårdmænd forsad ved dom i 1785,³⁹ og det synes ud fra den lidet meddelsomme fæsteprotokol (jvf. s. 51), at andre har forsiddet uden. Derefter ophørte forsiddelsessagerne i lang tid.

Der er bevaret fortegnelser over restancen som bilag til regnskaberne. 4 ud af 5 oplyser intet om eftergivet restance og kan derfor ikke bruges til at belyse afgifternes faktiske størrelse. Det gør den sidste imidlertid. Herudfra kan beregnes, hvor stor en andel af landgilden fra én forvalters embedstid – 1794–1800 – der var indkommen ved opgørelsen 23/2 1802.⁴⁰ Den giver disse procentdele:

	Wilhelmsborg	Moesgård
1794	96,0%	97,9%
1795	97,8%	99,7%
1796	98,9%	99,6%
1797	98,8%	99,0%
1798	97,4%	98,8%
1799	94,7%	92,6%
1800	97,0%	97,0%

Det er bemærkelsesværdigt, at allerede 97% af 1800-landgilde var indkommet i 1802. Det viser en betydelig fremgang i bondeøkonomien, som ikke kan tilskrives udskiftningen og udflytningen, der da knap nok var færdig, men derimod en produktions- og indtægtsstigning også i bondebruget som følge af prisstigningerne i det 18. århundredes anden halvdel. Det er i øvrigt karakteristisk, at husmændene var mindst lige så gode betalere som gårdmændene. Man går normalt ud fra at husmændene forholdsvis ydede betydeligt højere afgifter end gårdmændene,⁴¹ men det synes fra gammel tid ikke at have været tilfældet her. Tværtimod! Ofte gav husmænd, der præsterede en ugedag, intet i landgilde.

Herefter er den eneste mulighed for at undersøge restancernes størrelse at sammenligne regnskaberne angivelser af bevilgede restancer og indkomne gamle restancer. Herved får man et nødtørftigt overblik over deres bevægelser. Fra og med 1795 findes en ny væsentlig kilde til belysning af forholdet mellem godsejer og fæster. Da oprettedes nemlig de såkaldte amtlige forligelseskommissioner. Alle civile sager skulle forelægges dem, før de kunne komme for retten med henblik på at opnå forlig inden. Århus amts forligelseskommissionsarkivalier er gennemgåede indtil 1830. Det samme gælder en forligelsesprotokol for Wilhelmsborg i baroniets egenskab af amt, men den indeholder intet af interesse.⁴² Forholdet mellem bevilget og indkommen restance holdt sig nogenlunde jævnbyrdigt indtil 1815. I 1815 kan man muligvis tale om, at gårdmand Niels Jensen fra Borup, Tranbjerg sogn, forsad. Han blev indstævnet for forligelseskommissioner, fordi han havde ladet sin gårds bygninger aldeles forfalde og gik med til et forlig, hvorefter han skulle fratræde.⁴³ I 1816/17, hvor der var misvækst og kapitelstaksterne meget høje, steg restancen betydeligt, og en mængde fæstere indklagedes for forligelseskommissionen. Omkring $\frac{1}{3}$ af sagerne ophævedes, omkring $\frac{1}{3}$ endte med forlig med den afslutning, at fæsteren kom til at betale, og omkring $\frac{1}{3}$ blev henvist til retten, men ingen af sagerne førtes herfor. I og med landbrugskrisen satte ind, skete det besynderlige, at restancernes omfang faldt. Det hang sammen med, at det meste af landgilden var opgjort i korn og altså faldt med kornpriserne sammenholdt med godsledelsen øgede bestræbelser på at få afgifterne ind. Man fortsatte med at indklage et stort antal fæstere for forligelseskommissionen, og nu dukkede forsiddelsessagerne op igen. 6 sager verserede ved Wilhelmsborg birketing fra november 1822 til juni 1823.⁴⁴ Forsvarerens indlæg er bevarede i bilag til justitsprotokollen.⁴⁵ Det viste sig at være prekært for godsejeren at rejse forsiddelsessag. Forsvareren kunne nemlig henvise til, at der ikke var taget tingsvidne, at fæsterne ikke havde fået kvitteringsbøger i henhold til frd. af 20/4 1804 før langt henne i fæsteperioden, og i et enkelt tilfælde var der først foretaget syn i henhold til frd. af 8/6 1787 $2\frac{1}{2}$ år efter fæstebrevets udstedelse. Sagerne endte også alle med forlig, hvorefter fæsterne kunne blive boende. Derimod gik gårdmand Lars Sørensen af Jegstrup, Tranbjerg sogn, 1823 med til at forsikke i mindelighed. Han gik med til at fratræde, bl.a. mod at restancen, 190 rbd. 90 sk. n.v., blev eftergivet og en årlig aftægt på gården med $1\frac{1}{2}$ td. rug, $1\frac{1}{2}$ td. byg, 1 lispund saltet og røget flæsk, 1 lispund ost, 6 læs tørv, foder og græs til 1 ko, foder og græs til 1 får med yngel samt ret til at så $\frac{1}{2}$ skp høfrø på gårdens mark.⁴⁶ Alt dette viser, at godsejerne antagelig

har kunnet føle sig trygge ved fæstesystemet omkring århundredskiftet, og derfor bl.a. havde undladt at tage tingsvidner, men under krisen ændredes betingelserne. Der lød da også klager over, at det var for svært at få bønder til at forside.⁴⁷ Derfor behøver retssystemet ikke at have været specielt bondevenligt, men dets betragtning var, at bevare bondebruget på længere sigt, og man greb derfor ikke ind over for temporære vanskeligheder. Derimod havde G. ryggen mod muren og måtte prøve alle muligheder for at forbedre sin situation. I virkeligheden var restancerne ikke særlig store. Det er således symptomatisk, at efter G.s død indklagede de nye godsledelser på henholdsvis Wilhelmsborg og Moesgård næsten ingen fæstere for forligelseskommissionen på grund af restancer. Det er hævet over enhver tvivl, at G. led tab i og med, at landgilden faldt med kornpriserne, men restancerne har ikke betydet noget i en større sammenhæng. Da G.s status blev gjort op i 1821 (jfr. s. 74), var der ved alle hans 3 godser en samlet restance hos fæsterne på 5854 rbd. n.v., men den gæld, der indestod i godserne var omskrevet til navneværdi på 381.796 rbd. n.v. Det giver et forhold mellem restancen og de samlede passiver på 1:65.

Ganske vist var restancerne af ringe omfang, men der var ingen mulighed for at forøge indtægterne gennem landgilden. Den faldt tværtimod med konjunkturerne.

b. Indfæstningen

Ligesom landgilden var også indfæstningen følsom over for konjunkturerne. Dens størrelse afhang af en lang række faktorer som f.eks. den tiltrædende, fæsters betalingsevne, stedets beskaffenhed, udbuddet af steder osv. Til og med 1802 blev der gjort rede for indfæstningen i jordebogsregnskaberne, derefter blev den oppebåret af G. uden om regnskaberne. Der ses kun at være besvaret én fæsteprotokol for Wilhelmsborg.⁴⁸ Den er ret lakonisk i sine oplysninger om årsager til fæsteskitte og kan derfor ikke benyttes til en inddeling i lighed med Fridlev Skrubbeltrangs.⁴⁹ I det 18. århundrede flukturerede den gennemsnitlige indfæstning nogenlunde, som det almindelige.⁵⁰ I det 19. århundrede ændrede den sig som følger:

Gårdmændene:

1800-04 83 rd.	1805-09 136½ rd.	1810-14 481 rd.	1815-19 355 rbd. n.v.	1820-24 179 rbd. n.v.
1825-29 146 rbd. n.v.	1830-34 182¾ rbd. n.v.	1835-39 204½ rbd. n.v.	1840-44 331 rbd. n.v.	1845-49 571½ rbd. n.v.

Husmændene:

1800-04 19½ rd.	1805-09 39 rd.	1810-14 90½ rd.	1815-19 49½ rbd. n.v.	1820-24 21½ rbd. n.v.
1825-29 20 rbd. n.v.	1830-34 18 rbd. n.v.	1835-39 31 rbd. n.v.	1840-44 45½ rbd. n.v.	1845-49 103 rbd. n.v.

(1813-14 er rbd. n.v. omregnet til rd. kurant.)

Den gennemsnitlige indfæstning for gårdmænd mere end tyvedoblede 1800–1818. Det må her tages i betragtning, at 1 rbd. n.v. svarede til 6 rd. kurant. Derefter faldt den til mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ under landbrugskrisen for at 3- til 4-dobles frem til 1849. Indfæstningen var således den del af godsindtægterne, der steg mest, men det betød så lidt i forhold til de andre indtægter, at den ikke kunne kompensere for deres træge bevægelser.

Man skulle umiddelbart tro, at det også ville være muligt at følge indfæstningen ved Moesgård fra og med 1810. Fra da af skulle fæstebrevene nemlig tinglæses. Der er imidlertid blot anført i justitsprotokollerne, at de er optaget til tinglæsning, men først fra og med 1821 og kun for Wilhelmsborgs vedkommende har man indført dem i skøde- og panteprotokollerne.

c. Gårdmandshoveriet

Da der var en naturlig sammenhæng mellem løn- og arbejdsforhold og husmandshoveriet, falder det mest nærliggende at behandle dem samlet (jfr. s. 66ff.)

113 af Wilhelmsborgs og 34 af Moesgårds gårdmænd ydede hoveri. På grund af den u hensigtsmæssige arrondering af fæstegodset mellem godserne ydede bønderne hoveri til hovedgård, de boede nærmest ved, uanset hvor de officielt var fæstere. Derfor gjorde 34 af Wilhelmsborgs gårdmænd hoveri ved Moesgård og 8 af Moesgårds bønder ved Wilhelmsborg. Bønderne var inddelt i ploves eller $\frac{1}{2}$ -gårds hoveri.

Der havde længe været sat spørgsmålstegn ved hoveriet ved G.s godser. Således havde hans far, Chr. Fr. Güldenchrone 1768–72 midlertidigt ladet hoveriet afløse ved Moesgård.⁵¹ Også i G.s ejertid var der betydelige tovtrækkerier om hoveriet. Straks, efter at regeringen 1791 havde udsendt opfordring til frivillig afløsning eller bestemmelse af hoveriet, tilbød G. gårdmændene hoverifrihed mod 16 rd. årligt pr. $\frac{1}{2}$ -gård. Forvalter Brandt mente, det var passende, men tvivlede på det kunne gennemføres.⁵² Han anbefalede dog, der udvistes træ til avlgsredskaber i tilfælde af en afløsning.⁵³ Nogle bønder var villige til at betale 2 $\frac{1}{2}$ rd. pr. hovning andre i det højeste 7–8 rd. Blandt dem herskede den opfattelse, at kongen snart ville give hoverifrihed gratis.⁵⁴ Det sidste er et træk, som også er blevet iagttaget af Claus Bjørn⁵⁵ og Fridlev Skrubbeltang.⁵⁶ På grund af småforviklinger lykkedes det i første omgang heller ikke at få hoveriet bestemt. Derfor indsendtes hoveriefterretninger fra Wilhelmsborg og Moesgård,⁵⁷ men allerede februar 1792 sluttedes hoveriforeningerne for de to godser.⁵⁸ Der har næppe heller været grund til den helt store uenighed. I en forpagtningskontrakt for Moesgård fra 1784⁵⁹ var arbejdet nemlig stort set bestemt til dét, der skulle komme til at gå igen i foreningen. Gårdmændene skulle foretage den dyrkning af markerne, som udkrævedes af det da brugte græsmarksbrug. Hertil var de inddelt i hovmål, hvis gennemsnitlige bruttoareal var omkring 5,3 tdr. land ved Wilhelmsborg og omkring 4,8 tdr. land ved Moesgård. Dertil kom engene. Hovloddernes størrelse svarede nogenlunde til det normale for hele landet.⁶⁰ Der blev ansat et maksimalt antal dage pr. uge, som måtte kræves i de forskellige sæsoner. Hovbønderne skulle stille med alle de heste

og redskaber, der var nødvendige til arbejdets udførelse. Til de arbejder, som ikke angik den egentlige dyrkning af jorden, ansattes ved Wilhelmsborg 15 spanddage og 24 gangdage pr. ½-gård årligt og ved Moesgård 18 spanddage og 25 gangdage. Herunder hørte: at transportere og sprede gødning, kaste vandgrøfter, rense engene, rejser, rense korn, reparere hegnene mellem markerne, rense vandsteder, skove brænde og bygningstømmer samt køre det hjem, skære, røgte og transportere tørv, rense åer og bække samt reparere veje på markerne. I denne forbindelse er det værd at pege på et punkt, hvor bønderne ved forhandlingerne har fået indrømmelser af betydning. I hoveriefterretningerne havde G. krævet i alt 88 spanddage og 352 gangdage ved Wilhelmsborg og 56 spanddage og 224 gangdage ved Moesgård til reparationer og vedligeholdelse af hovedgårdene, men bønderne har undgået, at det blev indført i foreningerne. I 1799, da den endelige hoveriforordning udkom, tilbød G. igen forgæves bønderne hoverifrihed mod 16 rd. pr. ½-gård årligt. Man må spørge om hvilke hensigter G. havde med disse gentagne forslag om hoveriafløsning. Det synes at fremgå af nedenstående interne overslag. Det er udateret og usigneret, men håndskriften kan genkendes som G.s egen.

Beregning

over Indtægt og Udgift ved Moesgaard Hovedgaards Drift naar Tiender og Hoveriet blev ackorderet i Contant.

Indtægt

Af Hoveriet 56 Plove á 16 rd.	896 rd.
Tiender af Maarslet og Beder Sogne	900 rd.
Til Gaarden saaes 28 tdr. Rug – avles 7 Fold er 196 tdr. á 3 rd. 3 mk. er	490 –
tigst. saaes 20 tdr. Byg avles 5 Fold er 100 tdr. á 1 rd. 2 mk. er	133 – 2 mk.
item 100 tdr. Havre avles 5 Fold – er 500 tdr. á mk. er	336 – 4 –
Paa Gaarden kunde holdes 70 Kiør á 12 rd. er	840 –
den aarlige Udvisning til Bønderne af Skovene ansættes kun til	200 –
	<hr/>
Summa	3796 rd.

Udgift

Lønninge	En Lade Karl	30 rdlr.
	4 andre Karle á 24 rd.	96 – –
	Folk at leje i Høst og Høslet	150 –
	En Mejerske á	10 –
	4 Piger á 9 rd.	36 –
	2de Rygttere á 12 rd.	24 –
	en Bødker	16 –
	<hr/>	
		261 rd.

Agerdyrknings Redskabers Vedligeholdelse	100 rd.
Rug til Sæd 28 tdr. á 2 rd. 3 mk. er	70 –
Consumption paa Gaarden 80 tdr. á 15 mk. er	200 –
Byg til Sæd 20 tdr. á 1 rd. 2 mk. er	26 – 4 –
Consumption paa Gaarden 80 tdr. er	106 – 4 –
Havre til Sæd 100 tdr. á 4 mk. er	66 – 4 –
Consumption paa Gaarden 300 tdr. á 4 mk. er	200 –
Udgift for Skovning	150 –
Rente af Cap. 2000 rd. til Hestes og Redskabers Anskaffelse	80 –
	<hr/>
	1262 rd.
Beholdning	2535 rdlr.

Wilhelmsborg

Hoveripenge af 88 Bønder á 16 rd. er	1408 rd.
Tiende af Malling Sogn á 1 rd. 834 td ht	834 rd.
Hollænderiet samesteds 200 Køer á 12 rd. der saaes aarlig 45 tdr. Rug avles 6 Fold er á 16 mk. pr. Tønde	2400 rd.
60 tdr. Byg avles 8te Fold á 9 mk. er	720 –
Havre 70 tdr. 8 Fold á 1 rd. er	720 –
Bøndernes Udviisning ansættes kun til	560 –
	200 –
	<hr/>
	6842 rd.

Udgifter

En Ladefoged Løn 40 rd. Kost Penge og Korn 26 rd.	66 rd.
6 Karle á 50	300 rd.
En Mejerske á 46 rd.	46 rd.
8 Piger á 38 rd.	244 –
2 Ryttere á 42 rd.	84 –
En Svinedreng á 30 rd.	30 –
Leje Folk i Høst og Slet	100 –
Agerdyrknings Redskabers Vedligeholdelse	200 –
16 Heste á 50 rd.	800 –
Aarlig 2 Hestes Indskud á 50	100 –
	<hr/>
	1970
Overskud	4872 rd. ⁶¹

Der kan sættes mange spørgsmålstegn ved denne oversigt. F.eks. må det undre, at der blev anslået større udgifter til Høstarbejdere ved den mindste gård Moesgård end ved den større Wilhelmsborg. Den viser dog, at G. regnede med større indtægter af afløsningen end udgifterne til yderligere folk og redskaber. Med andre ord søgte G. en forøgelse af jordrenten ved hjælp af hoveriafløsning. Det er en

væsentlig iagttagelse, at G., der ikke var nogen 'hr. hvem som helst' i hoverispørgsmål, lagde disse motiver i regeringens opfordringer til hoveriafløsning. Gevinsten var dog tvivlsom. N. A. Biørn, der var forvalter 1799, frarådede planen.⁶² Den stærkeste indvending mod oversigten er dog, at allerede fra 1815 var der ved hovedgårdene det samme antal arbejdere som anført i planen, til trods for at hoveriet endnu ikke var afløst (jvf. s. 66). Om der var godsejere, der på den måde opnåede en forøgelse af jordrenten, kan ikke umiddelbart afgøres, men det er karakteristisk, at Falbe Hansen angav, at godserne gav mere i forpagtningsafgift, efter at hoveriet var afløst.⁶³ Her er underforstået, at hoveripengene indgik i forpagtningen. Når derimod Begtrup nævnte, at forpagtningsafgiften faldt efter hoveriafløsningen, skyldtes det, at i de tilfælde, han kendte til, oppebar godsejeren selv hoveripengene.⁶⁴

Gårdmændene havde således betydelig indflydelse på hoveriets bestemmelse i 1790erne og indflydelsen fortsatte herefter. I lighed med landgilden er det rimeligt at skelne mellem afgiftens numeriske og faktiske omfang. Der er gode muligheder for at belyse, hvorledes hoveriet fungerede ved nærværende efter dets bestemmelse, bl.a. fordi der er bevaret hoverijournaler i henhold til frd. 6/1 1799 for Moesgård 1800–01, 1816–17 og 1824–25.⁶⁵ De omhandler den del af hoveriet, der var defineret til dage (jfr. s. 53). Der kan konstateres en del sløseri ved deres førelse. Ved indførelserne for år 1800 er månederne januar–april kun anført antallet af anvendte dage, men ikke hvilket arbejde, de har været brugt til. Journalen 1800–01 er forevist amtmanden, som den skulle. I journalen for 1816–17 er rubrikkerne ikke udfyldt for flere af bønderne, de bageste sider mangler, og indførelserne for 1817 er afsluttet september–november. I journalen for 1824–25 er kun plads til 49 bønder, flere af rubrikkerne er tomme, og for januar 1824 er kun nævnt dagenes antal, men ikke deres anvendelse. Alt dette afslører en betydelig lemfældighed i opfyldelsen af formaliteterne, og antyder en vis vilkårlighed i hoveriets afvikling. Det har længe været kendt, at der var forskel mellem hoveriets normerede og faktiske omfang.⁶⁶ Muligvis er forskellen i mange tilfælde vanskelig at bestemme. Begtrup berettede således, at bønderne fik udleveret alle hoveribilletterne og blev afskrevet i hoveriprotokollen for alle dagene, når arbejdet var fuldført, uanset om der var gået det afsatte antal dage dertil eller ej.⁶⁷ Nedenfor er angivet forholdet mellem det normerede og faktiske hoveri ved Moesgård:⁶⁸

	Disponible dage		Anvendte dage		Anvendelsesgrad	
	Spd.	Gangd.	Spd.	Gangd.	Spd.	Gangd.
1800	807½	1321¼	781½	939¼	96,8%	71,1%
1801	807½	1321¼	754	922	93,4%	69,8%
1816	620½	987	518	651	83,5%	65,9%
1824	607½	1033½	435	677	71,6%	65,5%
1825	583	745	404	435	69,3%	58,3%

Det ses, at G. ikke har udnyttet det berettigede antal hoveddage, hvilket må undre så meget mere som han brugte store summer til lønnet arbejdskraft (jvf. s. 66ff.). Den eneste forklaring, der hidtil er blevet givet, er Margit Mogensens: at godsledelsen skønnede, hoveriet var for strengt.⁶⁹ Her skal søges argumenteret for, at det skyldtes bøndernes aktive holdning. Derfor er det, som følger, nødvendigt at undersøge hvad hoveddagene blev brugt til. (Da et forskelligt antal bønder indgik i de enkelte år, er der foretaget en procentberegning for at gøre det muligt at sammenligne).

Hoveriets fordeling på de enkelte arbejder:

Arbejds art:	1801		1818		1825	
	Spd.	Gd.	Spd.	Gd.	Spd.	Gd.
Rense korn	–	23,3%	–	16,8%	–	26,1%
Bære korn på loftet	–	1,3%	–	–	–	4,3%
Rejser	50,7%	–	46,5%	–	42,2%	–
Gødningernes behandling og udkørsel	16,5%	4,0%	4,9%	5,7%	23,3%	7,7%
Reparationer	3,3%	3,1%	5,1%	23,8%	23,1%	15,2%
Rense gården m.v.	3,9%	6,3%	–	5,0%	–	10,1%
Diverse transporter	1,7%	1,8%	–	1,2%	–	–
Gærders vedligeholdelse	1,2%	5,0%	4,9%	1,8%	–	–
Slagtning	–	–	–	–	–	0,8%
Kaste sne	–	0,7%	–	12,0%	–	–
Skære, røgte og transportere tørve	2,6%	9,8%	0,2%	1,3%	–	–
Hugge og transportere brænde	13,4%	5,5%	23,0%	3,6%	10,0%	3,0%
Rense eng	0,1%	1,8%	–	–	–	0,7%
Kompensation for at sætte, optage og transportere kartofler	–	6,9%	3,0%	5,4%	–	11,9%
Sætte, optage og transportere kartofler	–	5,8%	0,2%	6,4%	–	18,3%
Hugge staver	–	1,6%	–	–	–	–
Meje hør	–	–	–	0,6%	–	–
Vaske og klippe får	–	–	–	0,3%	–	1,4%
Hugge og transportere is	–	–	1,0%	3,7%	–	–
Ulæseligt	–	–	2,6%	2,7%	–	–
I alt	99,9%	99,9%	99,9%	99,6%	100,1%	99,8%

Der bør lægges mærke til anvendelsen af hoveri til reparationer, kartoffeldyrkning, fremskaffelse af is m.v., der ikke var hjemlet i foreningen. G. må have akkorderet

med bønderne, at de påtog sig dette arbejde mod reduktion i det samlede hoveri. En anden forklaring på det ikke fuldt anvendte hoveri kan være, at G. har været tilbageholdende i sine krav, fordi han havde benyttet megen bondearbejdskraft ved kirkernes reparation og til udflytning (jvf. s. 64ff og s. 66). For det tredje og væsentligste: G. var nødt til at fare med lempe mod gårdmændene for at sikre sig, at de dyrkede hovlodderne forsvarligt, hvilket var den centrale del af hoveriet.

Et og andet kunne tyde på, at denne balancegang er lykkedes, for G. var nemlig i sin lange besiddelsestid praktisk taget forskånet for hoverikonflikter. I frd. af 25/3 1791 om god orden ved hoveriet bestemtes, at hoveriforseelser skulle behandles som politisager. Samtidig anordnedes, at politiprotokollerne ikke skulle føres af skriveren, men af birke-herredsdommeren selv. Politiprotokollerne er herefter normalt bevarede.⁷⁰ I denne forbindelse er gennemgået både Wilhelmsborg birks og Hads-Ning herreds politiprotokoller til og med 1830. Fra G.s besiddelsesperiode er kun registreret 3 påtalte hoveriforseelser. I det ene tilfælde drejede det sig endda om et hovbud.⁷¹ Ifølge frd. 25/3 1791 var hovbuddene selvstændige retsobjekter. Man straffede dem, og ikke den gårdmand der havde sendt dem, når de forså sig på hovmarken. Næppe var Wilhelmsborg 1/5 1822 bortforpagtet til R. Ægidius, før der opstod den ene hoverikonflikt efter den anden, og det fortsatte, efter at G.s brodersøn, O. L. Chr. E. Güldencrone havde overtaget godsets drift i 1825. En omstændighed det er mest nærliggende at tilskrive ejerskifterne og ikke den begyndende almene bevidstgørelse af bønderne, som overalt skulle give sig udslag i mange hoveritvistigheder i 1820erne.⁷⁴ Imod denne antagelse taler forholdene ved G.s tredje hovedgård, Marselisborg, som han vedblev at drive selv til sin død i 1824. Efter at størstedelen af fæstegodset var solgt fra (jvf. s. 73f), ydedes her fortsat hoveri af 33 gårdmænd og 31 husmænd,⁷⁵ og der var i 1820erne flere hoveristridigheder mellem dem og avlingsforvalter G. W. Poulsen. Det er imidlertid ikke muligt at afgøre, om der har været hoverikonflikter her før 1820. Marselisborg hørte nemlig under Marselisborg birk indtil 1820, da dette nedlagdes, og herfra ses ikke bevaret nogen politiprotokoller.

1818 tilbød G. bønderne i Tranbjerg sogn hoverifrihed mod at betale årligt pr. hovning værdien af 10 tdr. byg efter kapitelstaksten samt yde enkelte naturalpræstationer.⁷⁷ Forslaget blev ikke til noget, men det har sikkert været et forsøg på at imødekomme bønderne, der nu var ved at være interesserede i en hoveriafløsning. Således søgte bønderne i Tranbjerg sogn i 1830 den statslige ejer af Moesgård om hoverifrihed for 17 rbd. s.v. årligt pr. 1/2-gård,⁷⁸ mere end de kunne være sluppet med i 1790erne.

Hoveriet afstedkom utvivlsomt i det daglige en del besvær med afviklingen af godsernes drift, og bønderne var kun pligtige til at dyrke markerne efter det græsmarksbrug, der var bestemt i hoveriforeningerne. Ikke desto mindre forsøgte G. i 1817 at få bøndernes accept af en driftsændring ved Wilhelmsborg til veksel-drift.⁷⁹ Samtidig pointeredes det, at han ikke ønskede en udvidelse af hoveriet. En hoveriudvidelse krævede i henhold til den endelige hoverifrd. af 6/1 1799 ikke alene bøndernes, men også rentekammerets tilslutning. Da forpagtningskontrak-

ten fra 1822 tilsyneladende ikke er bevaret, er det svært at afgøre sagens afslutning. Men der kan ikke herske tvivl om, at en driftsudvidelse baseret på hoveriet var meget besværlig. Bredsdorff hævdede da også i sin beskrivelse af Århus amt, at hoveriet var årsag til vekseldriftens ringe udbredelse.⁸⁰ Selv om man ved en eventuel afløsning af hoveriet med lønnet arbejdskraft gik fra i princippet gratis arbejdskraft til betalt, er det et spørgsmål, om det ikke på længere sigt kunne betale sig i kraft af en intensivering af driften.

2. Indtægter af godsdriften

a. Korn og tiende

En gennemgang af kornindtægten synes at pege i retning af, at markernes dyrkning ved hoveri ikke var særlig hensigtsmæssig.

Ifølge hoveriforeningen var Wilhelmsborgs marker inddelt i 10 kobler, der skulle hvile i 6 og bære sæd i 4 år. Moesgårds var inddelt i 9 kobler, der skulle hvile i 5 og dyrkes i 4 år. Første gang en mark blev taget ind fra hvile, skulle den pløjes to gange og besåes med byg, havre eller boghvede. Andet år skulle den pløjes 1 gang og besåes med rug. Det tredje pløjes 2 gange og besåes med byg. Det fjerde pløjes en gang og besåes med havre og kløver. Der skulle kun harves 1 gang til hver sæd. Denne dyrkningsmåde må betegnes som græsmarksbrug og adskilte sig fra kobbølbrug, ved at man ikke brakkede, det vil bl.a. sige at man ikke pløjede den mark, der var blevet taget ind fra hvile (4–5 gange). Noget af brakningens effekt blev dog opnået ved i hvileperioden at så kløver og kartofler. Der var en stadig stigende kartoffeldyrkning ved de to godser, kulminerende med en avl ved Moesgård 1820 på 1600 tdr.^{80a}

Mellem 1815 og 1818 ansattes flere avlskarle ved begge godser (jfr. s. 66), hvilket indicerer en intensivering af driften uden om hoveriet. Bredsdorff påstod da også, at G. indførte vekseldrift ved Moesgård.⁸¹ Der må dog være tale om en fortalelse. I henhold til en forpagtningskontrakt fra 1834 må dyrkningsmåden nemlig betegnes som overskåren kobbølbrug.⁸² Da R. Ægidius forpagtede Wilhelmsborg i 1822 fik han lov til at øge dyrkningsrotationen fra 4 til 5 år og avle en udsæd raps. Samtidig erstattedes havreudsæden med ærter. Han ønskede imidlertid at dyrke markerne i 6 år, hvilket fik G. til at protestere. Han frygtede jorderne derved ville blive udpint.⁸³

Der findes visse muligheder for at drage slutninger om kornavlingens rentabilitet. Ladefogden førte årlige kornregnskaber, hvoraf opmålingen og kornets anvendelse kan aflæses. Størstedelen af det solgte korn afhændedes til købmænd i Århus, der afregnede direkte med G., hvorfor materialet til belysning af kornpriser er ret spinkelt. Korntienden – den langt væsentligste del af tienden – blev oppebåret in natura og opmålt sammen med gårdens avl. Det falder derfor naturligt at behandle tienden her, selv om den vel er nærmest beslægtet med indtægter af fæstevæsenet. Kun i de tilfælde, hvor de bilag, der viser andelen af gårdens avl og

andelen af tienden i opmålingen af et års afgrøde, er bevarede, er det muligt at afgøre, hvor meget tienden betød for kornindtægten. Det er kun muligt i 4 tilfælde ved Moesgård. Der er almindelig enighed, om at tærskningsresultatet for havre er for upålideligt, da det antages at en vis del af havren blev fodret op utorsken. For rug og byg bliver forholdet ved Moesgård:

	Rug		Byg	
	tdr.	skp.	tdr.	skp.
1815: Af gårdens avl	67	1	119	4
Af tienden	58	2	116	3
1816: Af gårdens avl	105	2	103	4
Af tienden	53		104	2
1817: Af gårdens avl	108	7½	172	6
Af tienden	40		86	5
1819: Af gårdens avl	236	2	157	7
Af tienden	54	2	83	1

Det ses altså, at tienden har udgjort en væsentlig andel af opmålingen, og tienderne ved Moesgård var ikke usædvanlig store (jvf. s. 44). Da det kun er i ovenstående 4 tilfælde, vi kender gårdens avl alene, er det kun for disse, der beregnes et foldudbytte. Der er imidlertid den alvorlige hæmsko, at kornregnskaberne går fra 1/5 til 30/4. En regnskabsopbygning der må forekomme os absurd. Da vårsæden blev sået i april-maj, er det ikke til at bestemme udsæden i de enkelte kalenderår. Den afslører, at formålet med regnskaberne ikke har været at beregne foldudbyttet, men derimod at give godsejeren mulighed for at kontrollere, der ikke skete svind i beholdningen. For at bestemme foldudbyttet kræves, at de bilag, der viser udsæden på de enkelte datoer, er bevarede. Der er også den svaghed ved foldudbytte-beregningen, at der måske ikke kun er fodret med utorsken havre. Med disse forbehold bliver foldudbyttet ved Moesgård:

	Rug	Byg	Boghvede	Ærter
1815:	–	6,9	1,9	11
1816:	4,8	6,0		
1817:	3,6	10,0		
1819:	6,9			

Ganske vist var årene 16/17 misvækstår, og ganske vist angav Begtrup, at man i

Nørrejylland kun høstede 5 fold,⁸⁴ men det opnåede driftsresultat må alligevel betegnes som ringe. Det kan yderligere illustreres ved en skitsering af kornets procentvise anvendelse:

Moesgård

	1792–1804	1807–1822
Solgt	55,1%	30,9%
Husholdningen	7,6%	17,0%
Månedskorn	3,9%	4,4%
Sæd	12,6%	17,1%
Besætningen	20,9%	27,7%
Skattekorn m.v.	–	3,7%
I alt	100,1%	99,8%

Wilhelmsborg 1813–20

Solgt	65,4%
Husholdningen	6,4%
Månedskorn	2,5%
Sæd	16,7%
Besætningen	4,0%
Skattekorn	5,0%
I alt	100,0%

For det første ser det umiddelbart ud til, at rentabiliteten ved Moesgård var faldet mellem de to perioder. For det andet at Wilhelmsborg synes at have været betydeligt mere rentabelt end Moesgård. Ingen af delene behøver at have været tilfældet. Der var sket en omlægning af tienderne mellem de to godser, således at Moesgård fik mindre tiendekorn i den sidste periode. Folkeholdet var blevet væsentligt forøget, og man må huske på, at »husholdningen også omfattede herskabets folkehold på over en snes personer.⁸⁷ Ligeledes må herskabets omkring et dusin heste have krævet en betydelig mængde korn. Da herskabet boede på Moesgård, forklarer det forskellen mellem de to godser. Konklusionen må blive, at det kun var i kraft af tiendekornet, der i hvert fald ved Moesgård var noget at sælge. Der ses i øvrigt ikke foretaget udmåling til kvæget. Det må udelukkende være blevet fodret med hør, halm og kartofler.

Kornpriserne er kildemæssigt set ret problematiske. Priserne på de største partier, solgt til købmænd i Århus, kendes ikke, men ladefogden modtog betalingen for mindre partier, angivet som »solgt til bønder«.

Forholdet mellem de faktiske kornpriser og kapitelstaksterne har længe været genstand for debat inden for historieforskningen. Fridlev Skrubbeltang har konstateret, at kornpriserne i det 18. århundrede var lavere end kapitelstaksterne.⁸⁸ Jens Holmgaard mener, at de faktiske priser under en lavkonjunktur gik under og ved en højkonjunktur over kapitelstaksterne.⁸⁹ Lars Rumar, der har foretaget den mest omfattende analyse af forholdet i første halvdel af det 19. århundrede, tør ikke udlede nogen generel tendens.⁹⁰ Forskellen mellem kapitelstaksterne og de faktiske priser er i denne forbindelse af essentiel betydning bl.a. for en undersøgelse af arbejdernes realløn. Kornet »solgt til bønder« kan næppe karakteriseres som en art forstærkning. På den anden side set har G. næppe kunnet sælge kornet højere end markedsprisen. Der var andre steder at få korn til købs. Prisen var nok lidt lavere end i Århus, da der var sparet konsumtion og transport. Forskellen mellem de faktiske priser og kapitelstaksterne skal belyses ved 3 eksempler:

Prisen pr. tønde:

	Efter kornregnskaberne	Kapitelstaksterne
1799:	Rug 3 rd. 92 sk.	4 rd. 8 sk.
	Byg 2 rd. 20 sk.	2 rd. 64 sk.
	Havre 1 rd. 64 sk.	2 rd.
1813:	Rug fra 10 rbd. n.v. til 25 rbd. 32 sk. n.v.	59 rbd. 7 sk. n.v.
	Byg fra 5 rbd. n.v. til 8 rbd. n.v.	25 rbd. 22½ sk. n.v.
	Havre fra 4 rbd. 16 sk. n.v. til 8 rbd. 16 sk. n.v.	14 rbd. 51 sk. n.v.
1822:	Rug 4 rbd. 48 sk. n.v.	3 rbd. 38 sk. n.v.
	Byg 2 rbd. 32 sk. n.v.	2 rbd. 12 sk. n.v.
	Havre 1 rbd. 84 sk. n.v.	1 rbd. 47 sk. n.v.

Det ses, at forholdet har ændret sig, fra at de faktiske priser i begyndelsen lå under kapitelstaksterne til det omvendte i 1820erne. Det sidste er også iagttaget af Erik Helmer Pedersen.⁹¹ I pengeforvirringens tid er det svært at udlede nogen tendens. Man må spørge om årsagerne til ændringen mellem 1790erne og 1820erne. Her må man se på kapitelstaksternes funktion. De angav priserne, som tiendekorn skulle sælges til,⁹² og de bestemte afløsningen for landgildekorn, når det betaltes i penge. Her havde godsejerne interesse i, at kapitelstaksterne sattes så højt som muligt, købmændene i det modsatte. Hans Chr. Johansen har gjort den centrale iagttagelse, at de fynske godsejere i 1820erne stort set ikke gjorde brug af deres ret til eksport uden om købstæderne, men afsatte deres produkter til købmænd i købstæderne.⁹³ Det er derfor nærliggende at antage, at købmændene i 1820erne har stået så stærkt over for godsejerne, at de kunne få sat kapitelstaksterne lavere end de faktiske priser.

Korndyrkningen var altså meget lidt effektiv, og produktionen svær at forøge, fordi den var baseret på hoveriet. Samtidig viste kornindtægten sig meget sårbar ved krisens indtræden, da korn var det af landbrugets produkter, prisen faldt mest på.

b. Indtægter fra mejeriet

Ved Moesgård var der normalt knap 70 køer, ved Wilhelmsborg omkring 150.⁹⁴ De gav først og fremmest indtægter i form af salg af smør og ost, i mindre omfang fra fedede kreaturer, spædekælve og skind fra selvdøde kalve. Dertil kom fedesvin opfodret med biprodukter fra mejeriet samt for Moesgårds vedkommende uld fra får. Det er imidlertid meget svært at danne sig et indtryk af de faktiske indtægter fra denne gren af virksomheden. Der er bevaret enkelte smør- og osteregnskaber fra Wilhelmsborg. Ifølge ladefoged Jens Madsens opgørelse kulminerede produktionen 1/6 1819 – 31/5 1820, hvor der var blevet fremstillet 43½ tdr. smør og 28½ skippund ost.⁹⁵ Indkomsten herfra indberegnedes i kontrabogen med købmænd i Århus og udlignedes med udgiften til vare- og materialeanskaffelser, og der er ikke bevaret nogle af disse. Den eneste opgørelse over mejeriindtægterne, der findes, er fra 1/11 1819 til 1/11 1821, hvor G. angav de samlede hollænderiindtægter ved Wilhelmsborg, Moesgård og Marselisborg til administrationskommissionen.⁹⁶ Indtægterne kan opstilles således:

	1/11 1819 – 1/11 1820	1/11 1820 – 1/11 1821
Solgt smør	3410 rbd. n.v.	2491 rbd. n.v.
Solgt fedesvin	1092 rbd. n.v.	571 rbd. n.v.
Solgt uld	77 rbd. n.v.	314 rbd. n.v.
Solgt fedede kreaturer	410 rbd. n.v.	1052 rbd. n.v.

(Der er set bort fra solgt mælk, da det udelukkende hidrørte fra Marselisborg. Man solgte mælken herfra på torvet i Århus og holdt til gengæld ingen svin.)

Mejeriproduktionen var udelukkende baseret på lønnet arbejdskraft og kunne forøges og effektiviseres, hvis godsledelsen forstod at administrere arbejdskraften og foretog nogle investeringer. Det skete også. 1790 indrettedes et nyt hollænderi ved Wilhelmsborg.⁹⁷ 1807 anlagdes ligeledes nyt mejeri ved Marselisborg.⁹⁸ Ved Moesgård øgedes antallet af fastansatte, der hovedsageligt var beskæftigede ved hollænderiet, væsentligt i 1790erne (jvf. s. 66), hvilket indikerer en intensivisering af mejeridriften.

Under krisen faldt priserne på animalske produkter – herunder særligt priserne på oksekød – ikke så meget.⁹⁹ I begrænset omfang forsøgte G. at imødegå krisen ved at introducere studeopfedning ved Marselisborg. Avlen kulminerede 1823, hvor der ved en auktion blev solgt 33 stude, 1 ko og 1 bøl for 847 rbd. n.v.¹⁰⁰ (En bøl var en tyr, der først var kastreret som voksen).

3. Indtægter af skovvæsenet

Ligesom ved hollænderiet kunne indtægterne af skovene forøges ved rationalisering og investeringer, men med mindre man foretog rovdrift, kunne disse investeringer først give afkast på meget langt sigt, i betragtning af et træ kunne have en vækstperiode på langt over 100 år.

I lighed med landbruget begyndte man i 1760erne med reformer for skovvæsenets vedkommende. Da indledtes en driftsændring ved de kgl. skove. Hidtil havde man foretaget »plukhugst«, dvs. fældet, der hvor man tilfældigvis skønnede skoven bedst kunne tåle det, samt ladet den vokse til ved naturlig befrugtning. Fra nu af inddelte man skovene i »hugster«, dvs. ryddede i partier efter tur og såede eller plantede nye træer. Dertil kom, at skovene blev fredede, dvs. indhegnede.¹⁰¹

Skovvæsenet er den gren af G.s virksomhed, der har sat sig færrest kildemæssige spor, men det har ganske givet været uhyre investeringskrævende. I nogle indberetninger til amtet fra 1805–06¹⁰² angav G., at skovene var eller var i færd med at blive indfredede, dvs. udskiftet af fællesskab og indhegnede. Dette skete med et jorddige med enkelt grøft, levende gærde og 1 alen højt risgærde. G. angav, at skovens reproduktion foregik ved naturlig besåning og plantning, men et forstregnskab fra 1810¹⁰³ viser, at der da også var betydelige udgifter til skovens »cultus«. Det er derfor sikkert med rette Bergsøe fremhævede G. som en godsejer, der gjorde meget for sine skove.¹⁰⁴ Uanset om forstinspektør Hampe havde regnet galt eller ej, gav skovene meget betydelige indtægter i årene fra 1807 til kort før landbrugskrisen. Et træk der genfindes ved Det classenske Fideicommis.¹⁰⁵ Det hang imidlertid sammen med krigsinflationen og havde intet med de foretagne investeringer at gøre. I 1820erne udgjorde skovindtægterne en væsentlig del af de samlede indtægter, men var alligevel ringe. Med til en vurdering af skovvæsenets rentabilitet hører, at der leveredes brænde til godserne og til ansatte som en del af deres løn samt træ til materialer og bygningstømmer. Det har dog ikke kunnet klare alle de sidstnævnte behov. Således importeredes båndstaver (til smørdritler) fra Norge og bygningstømmer både fra Norge og Pommern.¹⁰⁶

4. Indtægtsposternes forholdsmæssige fordeling

Det er vanskeligt at bestemme indtægtsposternes indbyrdes fordeling nøjagtigt. Der er bevaret to samlede regnskaber. Det første er et jordebogsregnskab fra 1/7 1788 til 30/6 1789.¹⁰⁷ Da var godserne vakante, og forvalteren har gjort rede for alle indtægter og udgifter, men da begge godser var bortforpagtede er fordelingen mellem korn, tiende og hollænderi ikke til at aflæse. Administrationskommissionen lod udarbejde samlede regnskaber over hele G.s økonomi, men de er kun brudstykkevis bevarede på nær et for året 1822.¹⁰⁸ Heri er imidlertid blot angivet overskuddet eller underskuddet for de enkelte funktionærer, og ikke hvorfra deres indtægter hidrørte. Det er derfor nødvendigt at foretage et skøn. Rent midlertidigt var skovvæsenet den væsentligste indtægtskilde i årene op til krisen, men ellers var landgilden den største og i hvert fald mest stabile indtægt. På andenpladsen kom salg af korn og på tredjepladsen hollænderiet. Indfæstningen spillede ikke nogen

særlig rolle. Efter bortforpagtningen fra 1/5 1822 blev forpagtningsafgiften den største indtægtspost ved Wilhelmsborg, men den omfattede både korn, tiende og hollænderi. Den årlige forpagtningsafgift, 1100 tdr. byg at betale efter kapitels-taksten foruden nogle naturalpræstationer, var i øvrigt højere end det driftsresultat, G. selv havde opnået.

Ved at se på indtægtssammensætningen finder man nogle af krisens årsager. Broderparten af indtægterne hidrørte fra bondebruget i form af landgilde, indfæstning samt kornindtægt, der i vital grad var afhængig af tiende og hoveri, men fæstevæsenets betydning for godsøkonomien var tvetydig, i og med bønderne kunne hindre en effektivisering og forøgelse af hovedparten af godsindtægten. For det andet ses godsøkonomiens store sårbarhed over for fald i kornpriserne ikke alene på grund af kornindtægten, men i endnu højere grad på grund af landgilden, der for hovedpartens vedkommende var opgjort i korn.

III. Udgifter

1. Udgifter fra fæstevæsenet

Måske motiveret af fæstevæsenets store betydning for godsøkonomien søgte godsejerne at forbedre bøndergodsets tilstand under landboreformerne. Man stod midt i deres gennemførelse ved G.s overtagelse af godserne. Hovedhjørnestenen i reformerne var ophævelsen af fællesskabet i form af udskiftning og udflytning. Ved Wilhelmsborg udflyttedes 19 gårde og 13 huse, ved Moesgård 8 gårde og 3 huse,¹⁰⁹ hvilket var et ringe antal sammenlignet med andre godser. Som årsag hertil blev angivet, at de fleste landsbyer var små. De udgifter, der rubriceredes i regnskaberne som henholdsvis udskiftnings- og udflytningsomkostninger, synes umiddelbart ret beskedne. Under udskiftningsudgift anførtes omkostningerne ved taksation og opmåling. Posterne under udflytningsudgift er leverancer af bygningstømmer og regninger for murer-, smede-, tækker-, snedker-, tømrer- og glarmesterarbejde. Det er umuligt herudfra at slutte noget om, i hvor høj grad G. har dækket udflytternes omkostninger, men det kan med sikkerhed siges, at G.s udgifter har været betydeligt større, end det der fremgik direkte af regnskaberne. Hertil kom nemlig værdien af mursten udleveret fra godsernes eget teglværk ved Wilhelmsborg og tømmer fra skovene, og der blev sikkert også anvendt flere materialer, som skjuler sig i regnskaberne under »blandet udgift«, eller er blevet betalt direkte af G. I 1797 indberettede G. til Danske Kancelli, at der alene ved baroniet til hovedgårdsbygningers istandsættelse, bøndergårdes udskiftning og udflytning, 4 nye skolars opbygning, markers indhegning, skoves indfredning og opelskning havde været anvendt 5280 rd. Og indtil 1803 var der medgået betydeligt mere end de 10 á 12.000 rd., der var afsat hertil.^{109a} Det er umuligt at kontrollere disse oplysninger ud fra regnskaberne, men ved en skønsom vurdering synes de rimelige. De var imidlertid ringe sammenlignet med andre godser,¹¹⁰ hvilket må tilskrives den lave udflytningsprocent. Omfanget af disse omkostninger var også ringe sammenlignet med størrelsen af G.s gæld. Bønderne må formodes at have

været interesserede i gennemførelsen af disse reformer. Således skrev forvalteren om Tranbjerg sogn, der udskiftedes 1791: »Udfløtterne skal være ret vel fornøjede«,¹¹¹ og G. berettede 1800, at nogle fæstere frivilligt havde udflyttet deres gårde.¹¹²

Investeringerne i fæstegodset var påtænkt at skulle give afkastning i form af højere ordinære indtægter, men regeringen synes at have haft blik, for at disse kun bevægede sig med en betydelig træghed. Derfor gav den i begrænset omfang mulighed for at pålignे bønderne de umiddelbare reformomkostninger. Bønderne kunne sidst i henhold til frd. 29/1 1795 afkræves at ikke ringe hoveri ved udflytning. Det er blevet krævet ved nærværende godser, men det er ikke til at afgøre i hvilket omfang. Frd. af 23/4 1781 tillod besidderne af benificeret gods som f.eks. Wilhelmsborg, 3 år efter driftsforbedringerne var fuldført at lægge 4% af omkostningssummen til landgilden. Man gjorde ikke brug af denne ret ved Wilhelmsborg, men et læg fra forvalteren, dat. 19/1 1790¹¹³ viser at en del af gårdbeboerne i en række landsbyer havde betalt et nærmest symbolsk beløb til deres gårdes opmåling og udskiftning. Højst et par rd. pr. td. htk. Muligvis har bønderne gennemtvunget denne ordning for at undgå en permanent landgildeforhøjelse. Det, der i den forbindelse må undre, er, at også gårdmænd i Nederfløjstrup, der var fæstere under Moesgård, har betalt. Har de ikke været klar over forordningens bestemmelser? Frd. af 15/6 1792 tillod foruden en landgildeforhøjelse godsejerne for fremtiden at pålægge fæsterne renterne af omkostningerne ved udskiftning og udflytning, men kun på strenge betingelser. Jordlodden skulle have en nærmere bestemt, bekvem figur, bøndernes assistance ved udskiftning og udflytning måtte ikke have oversteget deres kræfter, og de skulle have opnået en årlig fordel, der ikke var mindre end renternes beløb. Dertil kom, at omkostningerne ved udflytning ikke måtte overstige 7 rd. pr. fag stuehus, 3 rd. pr. fag stald og 3 rd. pr. fag udflyttet hus. Ført ud i livet ville disse bestemmelser næppe gøre det muligt for godsejerne at få dækket nogen form for omkostninger. Ved Wilhelmsborg og Moesgård fik de ikke nogen betydning – der resterede i 1792 kun udskiftningen af to små byer – men man kunne forestille sig, de har været årsag til adskillige tvistigheder mellem godsejer og bønder som ved Det classenske Fideicommis.¹¹⁴ Salg af fæstegodset gav langt bedre muligheder for at få dækket omkostningerne ved reformerne.

En anden udgift af fæstevæsenet var forstrækninger. De er kun for små beløbs vedkommende registreret i 5 tilfælde fra før 1800.

»Minde« blev tilsyneladende ikke brugt. »Minde« var betegnelsen for at betale en fæster for at forlade sit sted. Måske til fordel for en ny, der var villig til at acceptere en landgildeforhøjelse. Det kostede langt mere end en indfæstning.

2. Udgifter af kirker og skoler

Dette punkt hænger til dels sammen med det foregående. G. ofrede store, men i alt ukendte summer på kirkernes reparation og fornyelse. Dog er der ydet en betydelig sum af sognenes beboere i form af hoveri. Ifølge Danske Lov 2-22-68 kunne

bønderne forpligtes til at foretage visse materialekørsler ved kirkereparationer, men det udvidedes efterhånden til, at de kunne afkræves næsten ubegrænset hoveri undtagen i deres så- og høsttid og undtagen til arbejder, der krævede håndværksmæssig kunnen (Reskripter 11/1 og 5/8 1726, 3/8 og 24/8 1753). Bl.a. godskorrespondancen viser, at man har gjort brug af denne ret.¹¹⁵

Først med skoleloven fra 1814 fik godsejerne pligt til at bidrage til skolers oprettelse og drift, men G. havde allerede inden ladet opføre 5 nye skoler. Det må betegnes som decideret luksus. Ved de øvrige godser, hvor der blev oprettet skoler før 1814, var de tilknyttet manufakturvirksomhed og havde til formål at oplære børnene til arbejdskraft.¹¹⁶

Til trods for at kirkeejerne havde pligt til at vedligeholde kirkerne, kan prædikamentet luksus også hæftes på en stor del af G.s udgifter til kirkerne.

3. Øvrige forbedringer

1792–93 lod G. ved Moesgård opføre to nye bygninger ved indkørslen til gårdspladsen.¹¹⁷ 1822 opførtes en ny lade ved Wilhelmsborg på 42 fag for 1447 rbd. 3 mk. n.v.¹¹⁸ Derudover er det meget svært at følge G.s udgifter bl.a. til driftsforbedringer, materialeanskaffelser, vareleverancer og investeringer i skovene. Nogle af dem er anført under »blandet udgift« i regnskaberne, men størstedelen er blevet betalt af G. selv. Vareleverancer betaltes på nær småting over kontrabøger med købmænd i Århus, men kontrabøgerne er ikke bevarede.

4. Lønudgift og husmandshoveri

Det var Begtrups intention før han skrev: »Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark« at foretage en vurdering af betydningen for godsøkonomien af lønnen til såvel løst som fastansatte,¹¹⁹ men udover angivelse af lønningernes faktiske størrelse og gengivelse af en række klager over deres højde, synes det ikke at være lykkedes for ham. Her skal lønnens betydning ved Wilhelmsborg og Moesgård søges belyst.

Da der tilsyneladende har været en nøje sammenhæng mellem lønnen i hvert fald til løst ansatte og husmandshoveriet, skal de behandles samlet her.

Der skal ses bort fra lønnen til funktionærer ved skovvæsenet, til arbejderne ved teglværket og G.s private tjenestefolk. Kun for de ansatte ved selve godsdriften skal forholdene analyseres. De kan deles i to skarpt adskilte kategorier: Fast og løst ansatte.

De fastansattes primære arbejdsområde var hollænderiet. Ved Moesgård var der fra og med 1790erne ansat 1 gartner, 1 ladefoged, 1 vægter, 1 kusk, 1 bødker, 1 røgter, 1 á 2 svinevogtere, 1 mejerske, 4 malkepiger og 1 bryggerspige. Det var et større folkehold end ved folketællingen i 1787,¹²⁰ hvilket indikerer en udvidelse af mejeriet. Ved Wilhelmsborg var der fra og med 1812, hvor lønningslisterne starter, normalt 1 ladefoged, 1 ladekar, 2 bødkere, 4 røgtere, 2 svinevogtere, 1 mejerske, 1 undermejerske, 7–9 malkepiger og 1 kokkepige. Ved Moesgård udvidedes de fastansattes antal 1815 med 3 til 4 arbejdskarle. En tilsvarende forøgelse kan

konstateres ved Wilhelmsborg 1818, hvor der kom 6 arbejdskarle til. Det må tilskrives en intensivering af markdriften, udover hvad de hoverigørende bønder var pligtige til.

De fleste af tjenestefolkene har antagelig fået kost som en del af lønnen. Fridlev Skrubbeltrang skriver om de fastansatte ved herregårdene: »De ugifte landarbejdere, tjenestefolkene, er muligvis den erhvervsgruppe, hvis indtægtsforhold bedst vil kunne belyses. Mad og bolig (ofte kun et sovested) fik de på stedet, hvor de tjente«. ¹²¹ I nærværende tilfælde fik de højere funktionærer (med egen husstand) ofte månedskorn eller -penge, der må anses for en kompensation for kost. ¹²² Nedenfor er lønnens svingninger illustreret med nogle eksempler. Der bør gøres opmærksom på, at det for Moesgårds vedkommende først drejer sig om årsløn, fra og med 1815 om ½ års løn.

En undersøgelse af fluktuationerne i reallønnen tegner følgende billede. Frem til 1801 lå både lønnen og kapitelstaksterne på nogenlunde samme niveau. 1801–06

Moesgård

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/5 1794–30/4 1795	12 rd.	7 rd.	
1/5 1795–30/4 1796	12 rd.	9 rd.	
1/5 1796–30/4 1797	12 rd.	9 rd.	
1/5 1797–30/4 1798	12 rd.	10 rd.	
1/5 1798–30/4 1799		10 rd.	
1/5 1800–30/4 1801		10 rd.	
1/11 1803–30/10 1804		10 rd.	
1/11 1805–30/10 1806	12 rd.	10 rd.	
1/11 1809–30/10 1810	14 rd. 48 sk.	12 rd.	
1/11 1811–30/10 1812	22 rd.	24 rd.	
1/5 1814–30/4 1815	12 rbd. 48 sk. n.v.	8 rbd. 32 sk. n.v.	33 rbd. 32 sk. n.v.
1/5 1815–30/10 1815	18 rbd. n.v.		40 rbd. n.v.
1/11 1815–30/4 1816	18 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/5 1816–30/10 1816	18 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/11 1816–30/4 1817	18 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/11 1817–30/4 1818	18 rbd. n.v.	20 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/5 1818– 1/11 1818	18 rbd. n.v.	16 rbd. n.v.	40 rbd. n.v.
1/11 1818–30/4 1819	8 rbd. n.v.	7 rbd. n.v.	18 rbd. n.v.
1/11 1819–30/4 1820	10 rbd. 48 sk. n.v.	8 rbd. 84 sk. n.v.	23 rbd. 60 sk. n.v.
1/5 1820–30/10 1820	10 rbd. 48 sk. n.v.	8 rbd. 84 sk. n.v.	23 rbd. 60 sk. n.v.
1/11 1820–30/4 1821	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 30 sk. n.v.	15 rbd. n.v.
1/5 1821–30/10 1821	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 30 sk. n.v.	15 rbd. n.v.
1/5 1822–30/10 1822	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 48 sk. n.v.	15 rbd. n.v.
1/11 1822–30/4 1823	8 rbd. 72 sk. n.v.	7 rbd. 32 sk. n.v.	15 rbd. n.v.

Wilhelmsborg

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/11 1811–30/4 1812	10 rd.	10 rd.	
1/11 1813–30/4 1814	7 rbd. 64 sk. n.v.	7 rbd. 64 sk. n.v.	
1/5 1814–30/10 1814	8 rbd. 32 sk. n.v.	8 rbd. 32 sk. n.v.	
1/5 1818–30/10 1818	15 rbd. n.v.	14 rbd. n.v.	30 rbd.
1/5 1819–30/10 1819	10 rbd. 48 sk. n.v.	9 rbd. 12 sk. n.v.	21 rbd.
1/5 1819–30/4 1820	10 rbd. 48 sk. n.v.	9 rbd. 12 sk. n.v.	
1/11 1820–30/4 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.
1/5 1821–30/10 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.

lå malkepigerne og røgterne på samme leje, men fordobledes for de øvrige kategoriers vedkommende. Samtidig fordobledes både kapitelstaksterne og de faktiske priser for rug og byg, men forblev nærmest uforandret for havre. Reallønnen har altså nogenlunde holdt sig indtil 1806, undtagen for malkepige og røgter hvor den er faldet. Fra og med 1807 skete en løn- og prisexplosion. Indtil 1812 steg udvalgte lønninger som følger: gartner 20%, ladefoged 300%, kusk 356%, røgter omkring 80%, vægter 150%, bødker 100% og malkepige 140%. Til gengæld tidobledes kapitelstaksterne for korn og seksdobledes for smør. Der var altså tale om en meget betydelig reallønsnedgang. Den skyldtes, at prisstigningen ikke blev fulgt af en produktionsudvidelse. Lønningerne blev ved med at stige frem til 1818. Det er en kendsgerning, at inflationen fra pengeforvirringens tid fortsatte frem til 1818, hvilket kan aflæses af både lønninger, kapitelstakster, indfæstning og ejendomspriser. Efter 1818 faldt lønnen en del. Frem til 1/11 1821 faldt lønnen for en røgter over 50%, mejerskens omkring 70%, arbejdskarlenes 60%. Imidlertid faldt kapitelstaksterne i samme tidsrum 75–80%, men der var ikke tale om nogen reallønsstigning, da de faktiske priser ikke faldt så meget som kapitelstaksterne. Der var nærmest tale om status quo. Det hang sammen med de fastansattes hovederhvervsområde i mejeriproduktionen, der var af vital betydning for godsøkonomien i 1820'erne, hvor priserne på animalske produkter ikke faldt så meget som priserne på korn.

Lønnen ved Wilhelmsborg og Moesgård var lavere end Begtrups opgivelser for Århus amt fra 1806–07¹²⁴ og Bredsdorffs fra 1824–26,¹²⁵ men kosten og arbejdsforholdene kan have været bedre end andre steder. I hvert fald er der eksempler, på at tjenestefolk rømte fra Østergård for at tage tjeneste på Moesgård.¹²⁶

Forpagter Ægidius ved Wilhelmsborg anlagde også i et enkelt tilfælde sag mod tjenestefolk. Malkepigen Johanne Pedersdatter blev 1822 anklaget for ikke at ville bære mælk til kalvene og til mælkestuen.¹²⁷ I den forbindelse gav G.s mangeårige ladefoged, Jens Madsen, det responsum, at malkepigerne var fæstet til at malke og røgte 20 køer daglig, at tage skindet af selvdøde kalve samt bage og brygge.

Arbjdede de i marken eller laden fik de ekstra løn. Mælkestuen vedkom derimod ikke malkepigerne,¹²⁸ men dommen gik Johanne Pedersdatter imod. (Her er kun medregnet de sager, der kom til rettens kundskab. Episoden ved Wilhelmsborg teglværk i 1791, som Jesper Laursen nævner, hvor forvalter Brandt gennempryggede en af teglværksarbejderne, må anses for et eksempel på arbejdsgiverens lovlige tugtsesret over for tyendet, men det var under overvejelse at indbringe sagen for politiretten.)^{128a}

Forskellen mellem fast og løs arbejdskraft hidrørte fra frd. 25/3 1791 om politikvæsen på landet, hvori blev gentaget ældre bestemmelser, om at man for at måtte gå på dagleje skulle være husmand, håndværker eller i det mindste gift. Årsagen til denne bestemmelse får man ved at multiplicere daglønnen med antallet af søgnedage i et år. Man vil da se, at indkomsten ved dagleje kunne blive betydeligt højere end den årsløn et fast tyende havde, men derudfra er det alligevel ikke rigtigt, at antage husmændene havde bedre kår. De har formodentlig i perioder gået arbejdsløse.

De løst ansattes primære arbejdsområde var reparationer. Efter århundredskiftet steg udgiften til løse arbejdere efterhånden voldsomt. Selvstændige månedsregnskaber for Moesgård fra og med 1815 viser sammen med jordebogsregnskaberne meget betydelige udgifter til løse arbejdere frem til krisen. Da ikke alle regnskaber er bevarede må der skønnes over udgiftspostens størrelse, men 3000 til 4000 rbd. n.v. årligt i årene umiddelbart før krisen er nok ikke for højt sat. De løst ansattes beskæftigelsesområde må være blevet udvidet til en støttestrømfunktion for hele godsdriften. Her kan især peges på kartoffelavlens, der ikke indgik i hoveriforeningerne, og som udvidedes stærkt. Under krisen faldt udgiften til løse arbejdere meget kraftigt – langt kraftigere end lønnedgangen kunne forårsage. Det ser ud, som om man søgte at imødegå krisen ved at skære ned på antallet af løse arbejdere.

Ved en vurdering af daglønnens størrelse bør en stor svaghed ved kildematerialet pointeres. Nemlig at det er umuligt at afgøre, om lønnen var med eller uden kost. Fridlev Skrubbeltrang antager, at daglønnen var knap dobbelt så stor uden kost som med.¹²⁹ Det er ikke muligt ud fra Begtrupps og Bredsdorffs eksempler, at se hvad der var tilfældet her. Beksgaard Jensen skelner også for løst ansattes vedkommende mellem at få kost og månedskorn/penge.¹³⁰ I enkelte tilfælde fik de løst ansatte her månedspenge og år 1800 krævede de at få månedskorn.¹³¹ Ligeledes angav såvel den samtidige litteratur som Fridlev Skrubbeltrang, at der var store sæsonmæssige udsving i daglønnen mellem sommer og vinter.¹³² Det synes her ikke at have været tilfældet. Til gengæld sparede man på arbejdskraften i vinterhalvåret. 1795 befalede G., at der ikke måtte betales dagløn efter oktober månedsudgang, men kun akkord, da der bestiltes for lidt i de korte vinterdage.¹³³ Med disse forbehold kan daglønnen siges at have fluktureret således:

	Lønnen svigede imellem	Hyppigst forekom
1788–89:	Fra 16 sk. til 32 sk.	24 sk.
1792:	Fra 12 sk. til 16 sk.	16 sk.
1793:	Fra 8 sk. til 32 sk.	28 sk.
1794:	Fra 8 sk. til 32 sk.	10 $\frac{2}{3}$ sk.
1795:	Fra 8 sk. til 28 sk.	24 sk.
1796:	Fra 8 sk. til 32 sk.	24 sk.
1797:	Fra 10 sk. til 48 sk.	20 sk.
1798:	Fra 10 sk. til 48 sk.	20 sk.
1799:	Fra 10 sk. til 28 sk.	28 sk.
1800:	Fra 12 sk. til 32 sk.	24 sk.
1801:	Fra 12 sk. til 32 sk.	24 sk.
1804:	Fra 16 sk. til 24 sk.	20 sk.
1806:	Fra 24 sk. til 28 sk.	
1807:	Fra 24 sk. til 32 sk.	32 sk.
1810:	Fra 32 sk. til 48 sk.	32 sk.
1811:	Fra 28 sk. til 64 sk.	48 sk.
1812:	Fra 96 sk. til 192 sk.	112 sk.
1813:	Fra 32 sk. til 64 sk. n.v.	32 sk. n.v.
1815:	Fra 64 sk. til 112 sk. n.v.	96 sk. n.v.
1816:	Fra 64 sk. til 96 sk. n.v.	96 sk. n.v.
1817:	Fra 24 sk. til 112 sk. n.v.	80 sk. n.v.
1818:	Fra 40 sk. til 80 sk. n.v.	64 sk. n.v.
1819:	Fra 24 sk. til 66 sk. n.v.	24 sk. n.v.
1820:	Fra 12 sk. til 20 sk. n.v.	16 sk. n.v.
1821:	Fra 12 sk. til 16 sk. n.v.	16 sk. n.v.

De tilfælde, hvor den ansatte har været en professionel håndværker, f.eks. murer, er søgt udeladt, men det er næppe muligt at gøre konsekvent, da man ved regnskabsførelsen utvivlsomt ikke var nøjagtig med erhvervsangivelse. Hvis »faglærtes« løn regnedes med, ville tallene blive lidt højere.

1807–13 seksdobledes daglønnen. Der var altså tale om en reallønsnedgang. I 1821 var daglønnen kun $\frac{1}{6}$, af hvad den var 1816. Den var faldet endda mere end kapitelstaksterne. Da de faktiske priser lå højere end kapitelstaksterne har husmændene altså måttet acceptere en betydelig reallønsnedgang. Det skyldtes, at man på grund af krisen skar deres hidtidige funktioner i godsøkonomien som håndværkere og lign. væk. Derfor kunne samtidig gennemtvinges, at de kom til at yde en del af deres hidtidige arbejde som hoveri. Der var denne udvikling i det årlige husmandshoveri ved Wilhelmsborg og Moesgård:

	Antal huse	Arbejdsdage
Wilhelmsborg:		
1815:	86	1992
1821:	91	2853
Moesgård:		
1815:	18	156
1822:	18	312

Krisen har altså virket forstærkende på de tendenser til proletarisering af husmændene, der var slået igennem i reformtiden. Der er således al mulig grund til at korrigere både sam- og eftertidens opfattelse, der er blevet formuleret således af Axel Linvald: »— — — Landbrugskrisen virkede til Fordel for den danske Husmand«. ¹³⁵

Når det er sagt, må dog understreges, at husmændene i det her tilfælde var betydeligt bedre stillet end deres standsfæller i andre egne af landet. De fik alle fæste på deres livstid og var altså ikke lejehusmænd. Antallet af ugedage var også lavere end ved andre godser. Arbejdet må tillige siges at have været dårligt organiseret. Fridlev Skrubbeltrang nævner, at godsejerne ved byggerier tyede til købstadshåndværkere. ¹³⁶ I nærværende tilfælde fremgår arbejdernes bopæl af regnskabsbilagene, og de stammede alle fra G.s egne godser. Han har altså brugt sine egne husmænd og ladet dem få den højere dagløn frem for at ansætte nogle forholdsvis lavere lønnede faste folk. Om husmændene ved en bevidst holdning har forstået at påvirke deres betingelser, er det umuligt at udlede noget om. Husmændenes bevidsthed i nærværende periode er i modsætning til gårdmændenes ikke belyst. Det ville kunne ske ved en gennemgang af tyendesagerne i politiprotokollerne, men i det her tilfælde er kun registreret sagen fra Wilhelmsborg 1822. G. har ganske givet ikke forstået husmandsbrugenes betydning som arbejdskraftresource. Han lod således 1805 til 1819 nedlægge husmandsbrug ved Marselisborg. ¹³⁷ Her har han fulgt et råd fra sin første forvalter, Mikael Brandt, der frarådede oprettelse af husmandsbrug, da de ikke kunne give ordentlig landgilde, ¹³⁸ men husmændenes arbejdskraft har man altså ikke tænkt på.

5. Skatter

Selve hovedgårdstaksten var i det 18. århundrede skattefri, men der skulle betales skat af tienderne. Hertil kom for Moesgårds vedkommende, Storfuldenjorden, der fortsat var matrikuleret som bondejord. Ved frd. 1/10 1802 sattes hovedgårdsjorderne imidlertid i skat efter en foregående taksation. Wilhelmsborg vurderedes i den forbindelse med tilliggende til 495.144 rd., Moesgård til 207.008 rd. I begyndelsen betød de nye skatter ikke særlig meget, men de forhøjedes flere gange, og da

krisen satte ind, var de af væsentlig betydning for godsøkonomien. Ud fra administrationskommissionens regnskab fra 1822 kan skatterne ved Wilhelmsborg beregnes til 23,5% af overskuddet. Ved Moesgård 39%. Det var efter tidens forhold en meget hård beskatning. G. gav da også over for administrationskommissionen skatternes højde skylden for sit økonomiske uføre.¹³⁹

6. *Udgiftposternes forholdsmæssige fordeling*

Ved Det classenske Fideicommis udgjorde i 1780erne folkelønningerne 14–16% af udgifterne, bygningernes vedligeholdelse ca. 7% og udgiften til håndværkere, skov-, have- og landarbejderes løn 8–10%.¹⁴⁰ En så præcis fordeling kan ikke opgøres her. For 1790erne kan ved et skøn løn- og reparationsudgifterne antages at have udgjort hver 5–10% af udgifterne, udskiftning og udflytning hver 10%, mens materialeanskaffelser og investeringer i øvrigt nok har andraget 40–50%. Udgiften til skat udgjorde henvend 10%. Efter 1806 steg udgiften til løse arbejdere ganske betydeligt, men den blev skåret drastisk ned, da krisen satte ind. I og med pris- og indtægtsnedgangen i 1820erne kom grundskatterne til at få en relativ stor betydning.

Af krisefremkaldende årsager kan peges på, at der var foretaget store passive investeringer i fæstegodset, kirker, skoler og på sin vis skovvæsenet. I og med udgiften til løse arbejdere kunne reduceres drastisk ved krisens start, må det hidtidige forbrug siges at have været for lemfældigt. Samtidig var arbejdskraften dårlig organiseret. På grund af de ringe indtægter kom grundskatterne til at blive en tyngende byrde i 1820erne.

IV. *Overskuddet*

Igennem størstedelen af perioden har godserne givet et omend beskedent overskud. I 1790erne har de store investeringer drænet godsernes økonomi. Betydelige dele af indtægterne og udgifterne gik da over jordebogsregnskabet, og det gav kun ringe overskud. Fra 1/7 1791 til 30/6 1792 endda underskud.¹⁴¹ G. måtte forstrække forvalteren med 346 rd. 64 sk. 1813–1818 gav godsdriften ved Moesgård et mindre underskud på grund af udgifterne til løse arbejdere. Tages jordebogsindtægten i betragtning har det dog samlet givet overskud. Under krisen gav godsdriften ved Moesgård overskud på grund af den omfattende reduktion i antallet af løse arbejdere. I nogle bemærkninger til ansøgningen om at blive sat under administration fra 1821¹⁴² fremførte G., at han efter 1807 ikke havde overblik over overskuddet af sine godser på grund af pengeforvirringen og skatterne. Derfor anslog han overskuddet til 10.000 rd. årligt ved Wilhelmsborg og 4.000 årligt ved Moesgård. Det må skønnes at være overdrevet af frygt for kreditorerne. Hvis vi ud fra disse opgivelser alligevel forsøger at beregne forrentningen ved hjælp af taksationen af godserne i 1802 (jvf. s. 71), bliver den 2% for Wilhelmsborg og 1,9% for Moesgård, men disse overslag må altså skønnes at være overdrevne. Ifølge administra-

tionskommissionens regnskab for 1822 kan overskuddet af Moesgård opgøres til 1124 rbd. n.v. og af Wilhelmsborg 3855 rbd. n.v. Der findes kun en samtidig pris for Moesgård. Nemlig ved kongens køb samme år for 55.100 rbd. s.v. Denne pris var muligvis fiktiv, men med den som udgangspunkt var forrentningen af Moesgård 1,5%. Forbavsende er det, at denne forrentning ifølge Falbe Hansen skulle svare til det normale for godser. Han antog, at på grund af spekulationer med prisstigning til følge og udgifter til drifts forbedringer var godsernes rentabilitet ved afslutningen af landboreformerne kommet ned på 1 til 2% årligt.^{142a} Tages imidlertid renter og afdrag af G.s gæld med i betragtning var dette overskud og denne forrentning ganske utilstrækkelig.

V. *Güldencrones finansielle forhold*

1. *Købet af Marselisborg*

En betydelig del af G.s finansielle transaktioner kan føres tilbage til købet i 1805 af baroniet Marselisborg. Det bestod af hovedgårdene Marselisborg og Holmstrupgård. Ifølge jordebøgerne havde det et hovedgårdshtk. på i alt 97 tdr. 2 skp. 2 frk. 2 $\frac{2}{3}$ alb. jordskyld og 1 td. 2 frk. skovskyld. Bøndergodshartkornet var 803 tdr. 7 skp. 2 frk. 1 $\frac{2}{40}$ alb. jordskyld og 10 tdr. 2 skp. 3 frk. 1 $\frac{1}{2}$ alb. skovskyld. Dertil kom 3 tiender.

De hidtidige ejere, Gersdorff-familien havde fået tilladelse til at opløse baroniet mod at lade det substituere af en fideicommiskapital på 250.000 rd., der skulle blive indestående hos G. i Marselisborg. Den samlede købesum var på 450.000 rd., hvoraf G. udbetalte 100.000 rd. De sidste 100.000 rd. skulle afdrages efterhånden, som han fik pengene ind ved salg af fæstegodset.¹⁴³ Allerede 1805 fik G. bevilling til at bevare godsernes skatteprivilegium, selv om fæstegodset solgtes fra, og i årene 1805–11 solgte han htk. 647 tdr. 2 skp. 3 frk. og 2 $\frac{1}{2}$ alb. bøndergods til beboerne til selveje, Holmstrupgård på 24 tdr. htk., 1 tiende og 5 tdr. 6 skp. af Marselisborgs hovedgårdstakst. Det indbragte i alt 333.778 rd.¹⁴⁴ En stor del af købesummen for fæstegodset måtte han lade indestå hos køberne. I betragtning af den samtidige inflation er det yderst tvivlsomt, om der har været nogen gevinst ved det salg. Der var slet ikke den spekulationsgevinst, som Jens Holmgaard har påvist, der var ved slagtingen af Stårupgård.¹⁴⁵

2. *Güldencrones gæld*

Journalsagerne i Direktionen for statsgælden og den synkende Fonds arkiv, som Ole Haldings afhandling hovedsagelig bygger på, er ikke gennemgåede, men der kan tegnes et klart billede af G.s udeståender ved hjælp af skøde- og panteprotokollerne. Dog kan den følgende oversigt aldrig blive helt nøjagtig, da skøde- og panteprotokoller/-registre ikke er præcise med angivelse af afdrag og udslettelser.

I 1790erne var det mest driftsinvesteringerne, der forårsagede låneoptagelse i godserne. 1791 låntes 6000 rd. af Kreditkassen mod pant i Wilhelmsborg.¹⁴⁶ Det

tilbagebetaltes i løbet af et år. Ifølge traditionen skete der en lettelse af G.s situation i 1795, ved at hans første svigerfar, Tyge Jesper de Thygeson til Matstrup, udbetalte de 39.000 rd., der oprindeligt indestod i Moesgård,¹⁴⁷ men 1797 blev der optaget et nyt lån i Wilhelmsborg til Enkekassen på 4000 rd.¹⁴⁸ Fra og med 1805 har købet af Marselisborg drænet G.s økonomi. 1805 blev således optaget et lån i Moesgård på 50.000 rd. af justitsråd Glerup i Århus. Moesgård var da gældfrit.¹⁴⁹ Der blev aldrig betalt af på det lån. Året efter 12.000 rd. mod 2. prioritet i Moesgård til Ryberg & Co.¹⁵⁰ Det er nærliggende at antage, at disse lån skulle gå til udbetalingen på Marselisborg. 1809 blev optaget et lån på 60.000 rd. af bogholder Lautrup ved Enkekassen mod prioritet i Moesgård og Marselisborg.¹⁵¹ Det falder sammen med, at G. ville afbetale de sidste 40.000 rd. af købesummen for Marselisborg, der indestod mod 2. prioritet i dette gods. Gersdorff-familien påstod imidlertid, at denne kapital skulle blive stående som sikkerhed for fidei-commiskapitalen og fik rettens medhold heri 1810.¹⁵² I pengeforvirringens tid er på grund af den voldsomme stigning i kornpriserne G.s situation lettet noget. Han var således i stand til at afdrage over halvdelen af gælden til bogholder Lautrup; 1812 opstod dog af uvisse årsager en akut krise. G. måtte låne 60.000 rd. mod 1. prioritet i Wilhelmsborg af borgmester Hvid i Århus og Peder Herschind til Herskindsgave. Det var uden renter og skulle betales allerede i snapsting 1813,^{152a} hvad det blev. Ved reformen 1813 skulle lån fra før 1807 omskrives direkte fra rd. kurant til rbd. s.v. Det vil i realiteten sige, at de blev mere end 10-doblede. Lån optaget 1807–13 skulle omskrives efter en glidende skala.¹⁵³ Det betød for G., at f.eks. den store glerupske fordring i Moesgård på 50.000 rd. med et slag mere end 10-doblede. Situationen var nu alvorlig. Selv om krigsinflationen og de høje priser på landbrugets produkter fortsatte frem til 1818, optog G. det ene store lån efter det andet. Allerede maj 1813 blev optaget et lån på 15.000 rbd. s.v. af Vemmetofte Kloster mod pant i Wilhelmsborg.¹⁵⁴ 1816 blev optaget et lån på 40.000 rbd. n.v. – 5% rente p.a. – af Ryberg & Co. mod 2. prioritet i Moesgård.¹⁵⁵ G. må have følt sig utryk ved betingelserne for dette lån, for det blev uden opsigelse betalt 1818, men det krævede optagelse af andre lån i stedet. 1817 optoges et lån på 40.000 rbd. n.v. af Sorø Akademi mod prioritet i Wilhelmsborg og nogle byejendomme i Århus. Det skulle afdrages over 4 år fra og med 1819.¹⁵⁶ G. har åbenbart også følt sig utryk ved dette lån, for han begyndte inden at betale af på det. Da staten via Den ekstraordinære Lånefond stillede midler til rådighed, greb G. straks chancen og lånte allerede 10/10 1818 22.500 mk. hamborgsk banco mod prioritet i Moesgård¹⁵⁷ og 1819 lånte samme ham 30.000 rbd. s.v. mod prioritet i Wilhelmsborg.¹⁵⁸ Imidlertid døde justitsråd Glerup, og arvingerne opsagde lånet på 50.000 rbd. s.v. i Moesgård til udbetaling i juni termin 1822. Nu var G. i realiteten færdig. Han søgte at forhale afgørelsen, hvilket førte til sag ved højesteret, der gik ham imod.¹⁵⁹ Der forestod nu kun en frivillig eller ufrivillig afvikling af G.s værdier, og han blev efter ansøgning sat under administration pr. 1/10 1821. I den forbindelse opgjordes hans gæld således: I Wilhelmsborg indestod 83.000 rbd. s.v. og 36.646 rbd. n.v., i Moesgård 95.000 rbd. s.v. og 12.650 rbd. n.v. og i Marselisborg 142.000 rbd.

s.v. og 11.500 rbd. n.v. Dertil kom gælden i lidt strøgods, byejendommene i Århus og en betydelig løs gæld.¹⁶⁰

3. Staten og godsfallitterne

A. F. Holstein søgte i en noget uklar artikel i Ørsteds juridiske Tidsskrift at gøre rede for den samtidige konkurslovgivning.¹⁶¹ Her er især at hæfte sig ved, at man kunne erklære sig selv konkurs, og samtidig fandtes en form for lempeligere selverklæret konkurs, betegnet »opbud«. Det er indlysende, at en sådan lovgivning indebar alle muligheder for at vælge det gunstigste tidspunkt for konkursen ved at sørge for at få værdier ført over i slægtninges eller forretningsforbindelsers navn. Som ejer af båndlagt ejendom var G. afskåret fra at vælge den løsning. Hans eneste mulighed for at undgå en total deroute var at lade sig sætte under administration med henblik på, at administrationskommissionen tilforhandlede en lempelig ordning med kreditorerne. G.s administrationskommission kunne imidlertid kun udrette lidt. Den måtte konstatere, »at de Eiendomme, der er undergivet Kommissionens Bestyrelse ei engang have afgivet tilstrækkelig Indtægt til at dække Renterne af Prioriteterne, mindre have givet noget Overskud til at betale anden Gjæld«. ¹⁶² Det var ikke til at afværge, at Moesgård i oktober–november 1822 kom på tvangsauktion. Her købtes den af staten for 55.100 rbd. s.v. netop svarende til den glerupske fordring. G. fik lov til at blive boende som forpagter til sin død. Marcus Rubin har påvist, at staten ved lignende køb overtog godserne for et mindre beløb, men overtog hele den indestående gæld, hvorved fallenten kunne træde ud af transaktionen som en gældfri mand.¹⁶³ Man tilbød da også G., at han kunne købe Moesgård tilbage for statens købesum, blot mod at den prioriteredes både i Moesgård og Wilhelmsborg. Staten gav herved afkald på sine egne fordringer i Moesgård. G. tøvede imidlertid med at indgå på forslaget, og det kom ikke til en afklaring før hans død.¹⁶⁴

4. Opløsningstendenser i godssystemet

G. overvejede at sælge fæstegodset fra til selveje og derved ophæve fæstesystemet. Indtægterne fra fæstegodset var vitale for godsøkonomien, så der må have ligget tungtvejende bevæggrunde bag. Ifølge et ufuldstændigt bevaret læg, der må være fra umiddelbart efter århundredskiftet, påtænkte G. at sælge fæstegodset mod 100–300 rd. pr. td. htk.¹⁶⁵ Begtrup fremførte flere gange, at selvejerens årlige afdrag og renter oversteg den hidtidige landgilde, indfæstning og hoveri. I Hjørring amt således op til det 6-dobbelte.¹⁶⁶ End ikke renterne, af den sum G. kalkulerede med, kunne i dette tilfælde opveje værdien af de hidtidige årlige afgifter. Tankerne om fæstegodssalg må derfor ses som et forsøg på at lette den pressede økonomiske situation. Det blev aldrig til noget. Muligvis har G. opgivet planerne, muligvis er det strandet på bøndernes modstand, men det kan også være, lenskontoret ikke har villet gå med til det. På det tidspunkt var det meget svært for majorater at få tilladelse til fæsteafviklinger.

VI. Afslutning

Krisen må for G.s vedkommende siges at have rødder i landboreformerne, der betød omfattende investeringer, som ikke gav noget udbytte af betydning på grund af bøndernes aktive holdning. Samtidig mislykkedes et forsøg som godsslager ved Marselisborghandelen. Derved lagdes tværtimod grunden til det økonomiske uføre. Udviklingen i G.s finansielle situation herefter skal søges illustreret ved en sammenligning mellem overskuddet af jordebogen, konjunkturerne og gældsbyrden. Jordebogsindkomsten er den eneste gren af godsvirksomheden, der kan følges nogenlunde kontinuerligt. Dens væsentligste indtægtspost, landgilden, var prisreguleret i og med den for størstedelens vedkommende var opgjort i korn. Der udbetaltes til G.:

1806:	2700 rd.
1810:	4690 rd.
1812:	8000 rd.
1813:	2617 rbd. n.v.
1816:	5412 rbd. n.v.
1817:	11579 rbd. n.v.
1818:	7014 rbd. n.v.
1819:	5691 rbd. n.v.
1820:	3125 rbd. n.v.
1821:	1628 rbd. n.v.
1822:	1659 rbd. n.v.

1807–13 tidbledes kornpriserne og godsindkomsten fulgte trægt med. Samtidig lettedes den finansielle situation noget. Efter 1813 fortsatte priserne og godsindkomsten med at stige meget betydeligt. (Det må dog erindres, at en del af det gengivne jordebogsoverskud skulle gå til at dække underskuddet på godsdriften ved Moesgård), men den finansielle situation forværredes alvorligt på grund af omskrivningen af gælden 1813, hvilket afstedførte optagelsen af nye, meget betydelige lån. Da prisfaldet 1818/19 slog igennem på godsindtægterne 1819/20, var G. færdig.

Sammenlignet med landets godsejere som helhed er G.s eksempel sikkert atypisk, i og med $\frac{2}{3}$ af landets fæstegods under landboreformerne blev selvejendom, og ved en betydelig del af resten blev hoveriet afløst. Den økonomiske struktur ved de komplette hovedgårde har dog højst sandsynligt mindet stærkt om forholdene ved Wilhelmsborg og Moesgård. Tilsvarende analyser af ukomplette hovedgårde vil kun sætte nærværende undersøgelse i relief.

Der vil andetsteds i dette hæfte blive argumenteret for at landbrugskrisen ikke var så dybtgående som hidtil antaget. Det skal ikke søges bestridt, men for Fr. Chr. Güldenchrone var den en knusende realitet.

Forkortelser

Ea.: Erhvervsarkivet
 La.: Landsarkivet for Nørrejylland
 Ra.: Rigsarkivet
 Rtk.: Rentekammeret

Noter

Hvor intet andet er anført, hidrører arkivalierne fra Moesgaard Godsarkiv i Ea.

1. N. David (anmeldelse af) L. M. Nathanson: »Danmarks Handel, Skibsfart, Penge- og Finansvæsen fra 1730 til 1830« og »Udførligere Oplysninger om Handels- og Finansvæsenet i Christian den 7des og Frederik den 6tes Regjeringstid«. II. Maanedsskrift for Literatur. Bd. 9. Kbh. 1833, s. 77–78.
2. V. Falbe Hansen: »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Synspunkt«. Bd. 2. Kbh. 1889, s. 34–35.
3. Marcus Rubin: »Frederik VI's Tid«. Kbh. 1895, s. 212.
4. N. David, anførte anmeldelse, s. 79.
5. Ole Halding: »Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828«. Historisk Aarbog fra Randers Amt 1967, s. 42–71 og 1968, s. 51–76. Citat 1968, s. 72.
6. Erik Helmer Pedersen: »Landbrugskrisen 1818–1828«. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbelttrang. Kbh. 1970, s. 184–185.
7. V. Falbe Hansen, anførte værk, bd. 2, s. 15–17.
8. Marcus Rubin, anførte værk, s. 220f.
9. La. B59A. Wilhelmsborg birk. SP 1. Skøde og panteprotokol 1777–1836. Fol. 31A. f.
10. Gr. Begtrup: »Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark«. Bd. V. Kbh. 1808, s. 595.
11. Se eksemplerne i Gunnar Olsen: »Hovedgård og bondegård«. Kbh. 1957, s. 138.
12. Poul Enemark: »Træk fra en krise- og deflationsperiode i Århus«. Aarhus Stifts Aarbøger. Bd. 50. Århus 1957, især s. 62–67.
13. A. F. Bergsøe: »Christian Ditlev Frederik Reventlows Virksomhed«. Bd. I. Kbh. 1836, s. 281.
14. Hugo Matthiesen: »En Greve«. Kbh. 1954, s. 152.
15. Louis Bobé: »Danske Len«. Kbh. 1916, s. 83.
16. T. Becker: »Mosgaard« i F. Richardt og T. Becker: »Prospecter af danske Herregaarde«. Bd. 4. Kbh. 1850.
- 16a. La. B 59 A. Wilhelmsborg birk. 19. Auktionsprotokol. 1778–1856. Fol. 70 A.
17. Beregning over indtægterne og udgifterne ved Wilhelmsborg, Moesgård og Østergård 1788. Pakken »Regnskabssager 1788–94«.
18. Forpagtningskontrakt af Moesgård for Jørgen Schmidt, dat. 23/9 1784. Pakken »Adkomstdokumenter, Skøder, Forpagtningskontrakter og Fæstebreve 1720–1888«.
19. Jens Skriver: »Baron Fr. Chr. Güldenchrone og den store landbrugskrise i 1820erne«. Utrykt speciale. Århus u.å., s. 98. Thorvald Ringsmose: »Rantzauholm gods før og efter svenskekrigene 1657–60«. Odense 1976, s. 46.
20. Lotte Jansen: »De fynske godsarkiver«. Odense 1975, s. 99.
21. Om opbygningen af regnskaberne i øvrigt, se Jens Skriver, anførte speciale, s. 24ff.
22. Otto Andrup: »Wilhelmsborg« i Aage Roussell (red.): »Danske slotte og herregårde«. Bd. 15. Kbh. 1967, s. 50.
23. Se note 16.
24. Dette regnskab er i pakken »Regnskabssager 1814–15«.

- 24a. Efter udarbejdelsen af dette er kommet Birgit Løgstrup: »Jorddrot og offentlig administrator«. Kbh. 1983. Birgit Løgstrup sætter, s. 233 ff., skel ved frd. af 30/1 1793. Ifølge denne skulle godsejerne inddrive bøndernes skatterestancer ved det offentlige gennem udpantning ved sognefogden, og skatterestancen måtte højst være et år gammel, mens godsejerens ansvar for skatterne varede lige så længe som fæstevæsenet. I retsreferatet fra de forsiddelsessager fra 1820erne, der er behandlet i den her sammenhæng, nævnes udtrykkeligt, at sagerne var rejst på grund af restance i landgilde og *skatter*. Se note 44 f.eks. fol. 252 A. ff., 254 A. ff. Jvf. note 46. Ligeledes klagede grev Holstein, se note 30, især over bøndernes skatterestancer, da landgilden og hoveriet skulle bruges til at dække gælden. Ved sammenligning fandtes statens tvangsmidler over for godsejerne ved skatteinddrivelse (eksekution og udpantning) effektive. »Anderledes er det med de Tvangsmidler, som Godseieren kan anvende imod Bonden, som alle virke meget senere, --- ethvert Skridt, som Godseieren gjør imod den resterende Bonde, koster ham desuden mange Penge, og forvolder ham mange Fortrædeligheder. For Bonden skal beskikkes en retskyndig sagfører; --- Godseieren bør selv være Jurist eller have en duelig Procurator, da en Mangel i Klagen, et urigtigt Udtryk, en Forsømmelse i Formen kan have til Følge, at han taber Sagen; og endeligen arbejder Godseieren, ved at anlægge en Sag imod en af Godssets Bønder, imod sine egne Indvolde, --- Vel sandt, med Hensyn til de resterende kongelige Skatter, kan, efter at disse tilbørligen ere læste ved Kirkestævne, ansøges om Amtets Approbation til Udpantning; men flere Grunde kunne afholde Godseieren fra at afbenytte dette Middel; ---«. I øvrigt udelukkede frd. af 30/1 1793 I. kap. ikke implicit forsiddelsessag på grund af skatterestance.«
25. Jens Skrivers, anførte speciale, tabel I, s. 31 og tabel II, s. 32.
26. Pro Memoria fra forvalter Biørn til G., dat. 11/8 1795. Kopi af brev fra G. til Biørn, dat. 13/8 1795. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
27. Gr. Begtrup: »Beskrivelse -- --«. Bd. 3. Kbh. 1806, s. 42.
28. A. F. Bergsøe: »Den danske Stats Statistik«. Bd. 2. Kbh. 1844, s. 37.
29. Kopi af brev fra G. til forvalter Biørn, dat. Kbh. 12/12 1795. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
30. Se f.eks. Holstein: »Nogle Betragtninger over Landmandens og især Godseierens nærværende Stilling og nogle Ønsker foranledigede ved samme«. Kbh. 1824, s. 32 ff.
31. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang: »Det classenske Fideicommis gennem 150 Aar«. Kbh. 1942, s. 402.
32. Margit Mogensen: »Fæstebønderne i Odsherred«. Kbh. 1974, s. 132 ff.
33. Velvilligst meddelt af genealog Hans Peter Aagaard Jensen, Viborg.
34. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang, anførte værk, s. 376.
36. La. B59A. Wilhelmsborg birk 1. Justitsprotokol 1763–1807. Fol 419A ff., 451B ff., 539B ff. og 567A f.
37. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 19/12 1789. »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
38. Kassebog for Moesgaard Gods 1778–98. Ea. Wilhelmsborg Godsarkiv. Kassebog for Wilhelmsborg Gods 1778–98.
39. La. B59A. Wilhelmsborg birk. 1. Justitsprotokol 1763–1807. Fol. 340A ff., 369A ff., 375A ff.
40. Pakken »Regnskabssager 1800–02«.
41. Gr. Begtrup: »Beskrivelse -- --«. Bd. 1. Kbh. 1802, s. 234. Jvf. V. Falbe Hansen og Will. Scharling: »Danmarks Statistik«. Bd. 2. Kbh. 1887, s. 143.
42. La. B6. Århus amt 1799–1802 og Århus Stiftamt 1803–. 1042. Forligelseskommisjonsprotokol for Baroniet Wilhelmsborg 1799–1848.
43. Ibid. 1012. Forligskommisjonsprotokol 4/1 1806 – 29/8 1818. Sag nr. 303. 9/12 1815. Jvf. Ibid. 1015. Forligsjournal 1804–17. Samme sag.
44. La. B59A. Wilhelmsborg birk. 2. Justitsprotokol 1807–32. Fol 247B ff.
45. Ibid. 5. Dokumenter til justitsprotokollen 1823–33.
46. Ibid. 2. Justitsprotokol 1807–32. Fol 263B ff.
47. Arne Hentze: »Planmæssig drift på fæstegods i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790–1840«. Bol og by. 1. rk. Bd. 8. Kbh. 1974, s. 82 ff.

48. La. G. 324. Wilhelmsborg Godsarkiv. I. Fæsteprotokol 1670–1854.
49. Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«. Kbh. 1978, s. 154–155.
50. Ibid., s. 348.
51. Om Chr. Fr. Güldencrones reformforsøg se Ra. Rtk. 432.58. Generalhoverireglementet, Havreballegaard og Stjernholm Amter 1769–71. Jvf. Ra. Rtk. 432.43 Indkomne Betænkninger over Spørgsmaal til Landvæsenets Forbedring i Henhold til Cirkulære af 30. April 1768. G. Aarhus Amt. Læg 176.
52. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 15/7 1791. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
53. Brev fra samme til samme, dat. 21/7 1791. Ibid.
54. Breve fra samme til samme, dat. 26/7 og 14/8 1791. Ibid.
55. Claus Bjørn: »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark«. SEHR. Bd. 25. Kbh. 1977, s. 125–126.
56. Fridlev Skrubbeltrang: »M. H. Løvenskiold Hoveridagbog 1795–1797«. Bol og by. I. rk. Bd. 7. Kbh. 1973, s. 83–85.
57. Ra. Rtk. 2485.123. Hoveriefterretninger. Aarhus og Skanderborg Amter. 1791–1795.
58. La. B6. Århus amt 1799–1802 og Århus Stiftsamt 1803 –. 1002. Hoveriforeninger. Hads og Ning Herreder.
59. Se note 18.
60. Se Begtrup's eksempler.
61. Pakken »Regnskabssager 1800–02«.
62. Udateret brev fra forvalter Bjørn til G. Kan af indholdet tidsfæstes til 1799. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
63. V. Falbe Hansen, anførte værk, bd. I. Kbh. 1888, s. 149.
64. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. I, som anført, s. 138 jvf. Bd. IV. Kbh. 1806, s. 619.
65. Står ikke i registraturen.
66. Se f.eks. Lotte Jansen, anførte værk, s. 54–55.
67. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. I, som anført, s. 165.
68. Bønderne havde fået afløst skovningskørslen og hegnenes vedligeholdelse efter foreningernes indgåelse. Der er intet i godsarkivet eller amtets arkiv, der oplyser, hvor mange dage der i den forbindelse er blevet afløst. Derfor er der her foretaget et skøn over deres antal. Hvis der er bevaret kilder om denne afløsning, er de oversendt til Rtk.
69. Margit Mogensen, anførte værk, s. 109.
70. Se artiklerne om »politiprotokoller« og »retsprotokoller« i »Dansk Lovleksikon«.
71. Wilhelmsborg birks politiret 15/7 1793. La. B59A. Wilhelmsborg birk. 8. Politiprotokol 1793–1829. Denne protokol er ikke pagineret.
74. Knud J. V. Jespersen: »Skaføgårds adkomstbreve og jordebøger 1647–1794«. Randers 1975, s. 51.
75. Jordebog for Marselisborg 1821. Ea. Marselisborg Godsarkiv. Pakken »Regnskabssager for Marselisborg Gods 1805–24«.
77. Pakken »Diverse Sager«.
78. Brev fra Rtk. 4/12 1830. Ra. Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond. 5. a. B. Baroniet Wilhelmsborg og Moesgaard Hovedgaard og Gods 1819–40.
79. Koncept til brev fra G. til forvalter Mohr, dat. 6/12 1817. Pakken »Diverse Regnskabssager vedr. Moesgaard og Wilhelmsborg 1821«. Ang. def. på vekseldrift, se Arne Hentze, anførte værk, s. 64 f.
80. J. H. Bredsdorff: »Aarhus Amt«. Kbh. 1827, s. 20. Ang. def. på »vekseldrift« se Arne Hentze, anførte værk, s. 64 f.
- 80a. Jens Skrivers, anførte speciale, s. 48.
81. J. H. Bredsdorff, anførte værk, tabel 12–13.
82. Forpagtningskontrakt for Carl Johan Frederik Schumacher af Moesgaard 1834. Pakken »Adkomstdokumenter, Skøder, Fæstebreve og Forpagtningskontrakter 1720–1888«. »Ang. def. på »overskåren kobbølbrug«, se Arne Hentze, anførte værk, s. 62–63«.

83. Brev fra G. til administrationskommissionen, dat. 22/4 1822. Pakken »Administrationskommissionen (1822–25)» Arkiv. Korrespondance. (Güldenchrone med Kommissionen)«.
84. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – – –«. Bd. 6. Kbh. 1810, s. xx.
87. Jens Skriver, anførte speciale, tabel XVI, s. 82.
88. Fridlev Skrubbeltang: »Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede«. Festskrift til Erik Arup. Kbh. 1946, s. 225–249. Passim.
89. Jens Holmgaard: »Baggrunden for kornprisstigningen i 1740. Historie. Ny rk. Bd. 12. Århus 1977–78. Teksten til fig. 1, s. 336.
90. Lars Rumar: »Assessed Average Market Prices (kapitelstakster) and the Prices of Cereal Grains in Denmark, 1800–1850«. SEHR. Bd. 18. Kbh. 1970, f.eks. s. 42 og note 13 s. 41. Lars Rumar er i øvrigt i tvivl, om kapitelstaksterne efter 1813 var opgivet i rbd. s.v., eller rbd. n.v. og gætter på, at det var rbd. s.v., hvilket bekræftes af det i den her forbindelse gennemgående materiale.
91. Erik Helmer Pedersen, anførte værk, s. 189 ff.
92. Lars Rumar, anførte værk, s. 36.
93. Hans Chr. Johansen (anmeldelse af) Per Boje: »Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–1847«. Historisk Tidsskrift. Bd. 78. Kbh. 1978, s. 577.
94. Jens Skriver, anførte speciale, s. 60–61.
95. Ibid., s. 64.
96. Breve fra G., dat. 28/12 1821. Pakken »Administrationskommissionen (1822–25)» Arkiv. Korrespondance. (Güldenchrone med Kommissionen)«.
97. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 20/4 1790. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
98. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – – –«. Bd. V, som anført, 591.
99. Svend Aage Hansen: »Økonomisk vækst i Danmark«. Bd. I. Kbh. 1972. Tabel V. 2, s. 105.
100. Jens Skriver, anførte speciale, s. 155.
101. A. Oppermann: »Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786–1886«. Kbh. 1887–89, s. 10–11.
102. La. B6. Århus amt 1799–1802 og Århus Stiftamt 1803–. 860. Indberetninger 1804–07.
103. Pakken »Regnskabssager 1803–09«.
104. A. F. Bergsøe: »C. D. F. Reventlows Virksomhed«. Bd. II. Kbh. 1837, s. 135.
105. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang, anførte værk, s. 383.
106. Se f.eks. brev fra forvalter Brandt til G., dat. 3/6 1790. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
107. La. B5A. Århus Stiftamt, Havreballegård og Stjernholm amter. 393. Dokumenter i boet efter Chr. Fr. Baron Güldenchrone. V.
108. Pakken »Diverse Regnskabssager vedr. Moesgaard og Wilhelmsborg 1822–25«.
109. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – – –«. Bd. V, som anført, s. 594 og 596.
- 109a. Louis Bobé, anførte værk, s. 83. Bobés kilde er lenskontoret i Danske Kancelli.
110. Se f.eks. Begtrups eksempler.
111. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 19/10 1791. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
112. Koncept til brev fra G. til Rtk., dat. Randers 17/1 1800. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
113. Pakken »Regnskabssager 1788–94«.
114. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang, anførte værk, s. 338–340.
115. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 16/7 1790. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
116. Brahetrolleborg, Lindenberg, Gudumlund, baroniet Lehn.
117. Ole Klindt-Jensen: »Moesgård«. Århus 1976, s. 16–17.
118. Beregning i Ea. Wilhelmsborg. Godsarkiv. Pakken »Diverse Regnskabssager fra Wilhelmsborg 1790–1824. 1843«.
119. Gr. Begtrup: »Plan til en Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland med Forslag til dens Forbedring«. Oeconomiske Annaler. Bd. 3. Kbh. 1802.
120. Ra. Rtk. 3531.40. Folketælling 1787. Bd. 40. Århus amt II.
121. Fridlev Skrubbeltang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«, som anført, s. 237.

122. Hans Becksgaard Jensen: »Arbejdets organisering og kapitalakkumulationen på det danske storlandbrug ca. 1830–80«. Utrykt speciale. Århus 1978, s. 62.
124. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. V, som anført, s. 467.
125. J. H. Bredsdorff, anførte værk, s. 58.
126. Pro Memorier fra Jørgen Schmidt til G., dat. Østergård 30/9 og 4/6 1792. Pakken »Adkomstdokumenter, Skøder, Fæstebreve og Forpagtningskontrakter 1720–1888.
127. La. B58B. Hads-Ning herredsting. 61. Politiprotokol 1818–22. Fol 180B ff.
128. J. Madsen 1/5 1821. Ibid. 73. Dokumenter til politiprotokollen 1813–55.
- 128a. Brev fra forvalter Brandt til G., dat. 6/5 1791. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«. Jvf. Jesper Laursen: »Fortidens spor i Århuskøvene«. Århus 1982, s. 118–119.
129. Fridlev Skrubbeltrang: »Husmand og Inderste«. Kbh. 1940, s. 248.
130. Hans Becksgaard Jensen, anførte speciale, s. 52.
131. Se note 62.
132. Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800, som anført, s. 143–144.
133. Brev fra forvalter Biørn til G., dat. 13/11 1795. Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. I«.
135. Axel Linvald: »Bistrup. Byens Gods«. Kbh. 1932, s. 206.
136. Fridlev Skrubbeltrang: »Husmand og Inderste«, som anført, s. 156.
137. Jens Skriver, anførte speciale, s. 133–134.
138. Udateret brev fra forvalter Brandt til G., Pakken »Godskorrespondance 1787–1833. II«.
139. Koncept til brev fra G. til Justitsråd Fleischer, dat. 25/4 1822. Pakken »Administrationskommissionen (1822–25) Arkiv. Korrespondance. (Güldenchrone med Kommissionen).
140. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang, anførte værk, s. 324.
141. Pakken »Regnskabssager 1788–94«.
142. G. 19/10 1821. Ra. Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond. 5.a.B. Baroniet Wilhelmsborg og Moesgaard Hovedgaard og Gods 1819–40.
- 142a. V. Falbe Hansen, anførte værk, bd. I, s. 108.
143. Jens Skriver, anførte speciale, s. 129 ff.
144. Ibid., s. 172 ff.
145. Jens Holmgaard: »En jysk godsslagting«. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, som anført, s. 129–141. Passim.
146. La. B24. Viborg landsting. SP 710. Fol 67A.
147. Se note 16.
148. La. B24. Viborg landsting. SP 713. Fol 618B ff.
149. La. B59A. Wilhelmsborg birk. SP 1. Skøde- og panteprotokol 1777–1836. Fol 38B ff.
150. La. B58B. Hads-Ning herredsting. SP 4. fol. 272B ff.
151. Ibid. Fol. 662B ff.
152. Udskrift af Århus byrets dom af 24/7 1810. Ea. F. J. C. Güldenchrones arkiv. Pakken »Papirer vedr. Marselisborg 1805–13«.
- 152a. La. B59A. Wilhelmsborg birk. SP 1. Skøde- og pantekontrol 1777–1836. Fol. 49A ff.
153. Knud Erik Svendsen og Svend Aage Hansen: »Dansk Pengehistorie«. Bd. 1 Kbh. 1968, s. 104 ff.
154. Der er uklarheder i skøde- og pante protokollen, men det stemmer med opgørelsen over G.s status fra 1821 (jvf. s. 74f).
155. La. B58B. Hads-Ning herredsting. SP 5. Skøde- og panteprotokol 1811–17. 484A ff.
156. Ibid. SP 6. Skøde- og panteprotokol 1817–19. Fol. 4B ff.
157. Ibid. Fol. 302B ff.
158. Ibid. Fol. 563B ff.
159. Dommen blev tinglæst. Ibid. SP 8. Skøde- og panteprotokol 1822–25. Fol. 100A f.
160. Pakken »Administrationskommissionen (1821–24) Arkiv. Korrespondance indbyrdes. Breve til Kommissionen. Diverse«.
161. Holstein: »Om Gods-Opbydelse og Fallitter«. Juridisk Tidsskrift udg. A. S. Ørsted. Bd. 7. Kbh. 1823, s. 221 ff.

162. Brev fra administratorerne til G., dat. 1/11 og 4/11 1823. Pakken »Administrationskommissionen (1821–24) Arkiv. Baron Fr. Chr. Guldencrones Korrespondance med de enkelte medlemmer af Kommissionen«.
163. Marcus Rubin, anførte værk, s. 215 ff.
164. Jens Skriver, anførte speciale, s. 205 ff.
165. Pakken »Regnskabssager 1803–09«.
166. Gr. Begtrup: »Beskrivelse – –«. Bd. VI, som anført, s. 429 f., s. 439 f.

Efter forfattelsen af dette har Erhvervsarkivet ladet udarbejde en ny registratur til »Arkivet paa Moesgaard« eller »Moesgaard Godsarkiv«, som det nu kaldes. Hverken i gl. eller ny registratur er der altid sammenfald mellem titlen på arkivaliet og titlen i registraturen. Jeg har konsekvent i noterne anført den titel, der stod på arkivaliet. De arkivalier, der er direkte henvist til, har følgende numre og titler ifølge ny registratur:

Moesgård Godsarkiv
Private arkivalier

Stiftamtmand F. J. C. Guldencrone (1765–1824)

22. 1805–13. Mellemværende med det Gersdorffske fideikommiss 1 pk

Godsarkivet

128.	1720–1888. Skøder, fæste- og forpagtningskontrakter	1 pk
	1800–32. Hoveriprotokoller.	
138.	1800, maj – 1801, december	1 bd
139.	1816, januar–december	1 bd
140.	1824, januar–1826, januar	1 bd
	1787–1845. Korrespondance – Indgåede breve.	
155.	1787–95	1 pk
156.	1794–1833 (div. år)	1 pk
198.	1778–98. Kassebog	1 bd
	1788–1824. Regnskabssager	
234.	1788–94	1 pk
239.	1800–02	1 pk
240.	1803–09	1 pk
242.	1814–15	1 pk
	1790–1870. Diverse regnskabssager	
250.	1821	1 pk
251.	1822–25	1 pk
287–288.	1821–24. Korrespondance	2 pk

Anm.: Baron Fr. Chr. Guldencrones korrespondance med de enkelte medlemmer af kommissionen.

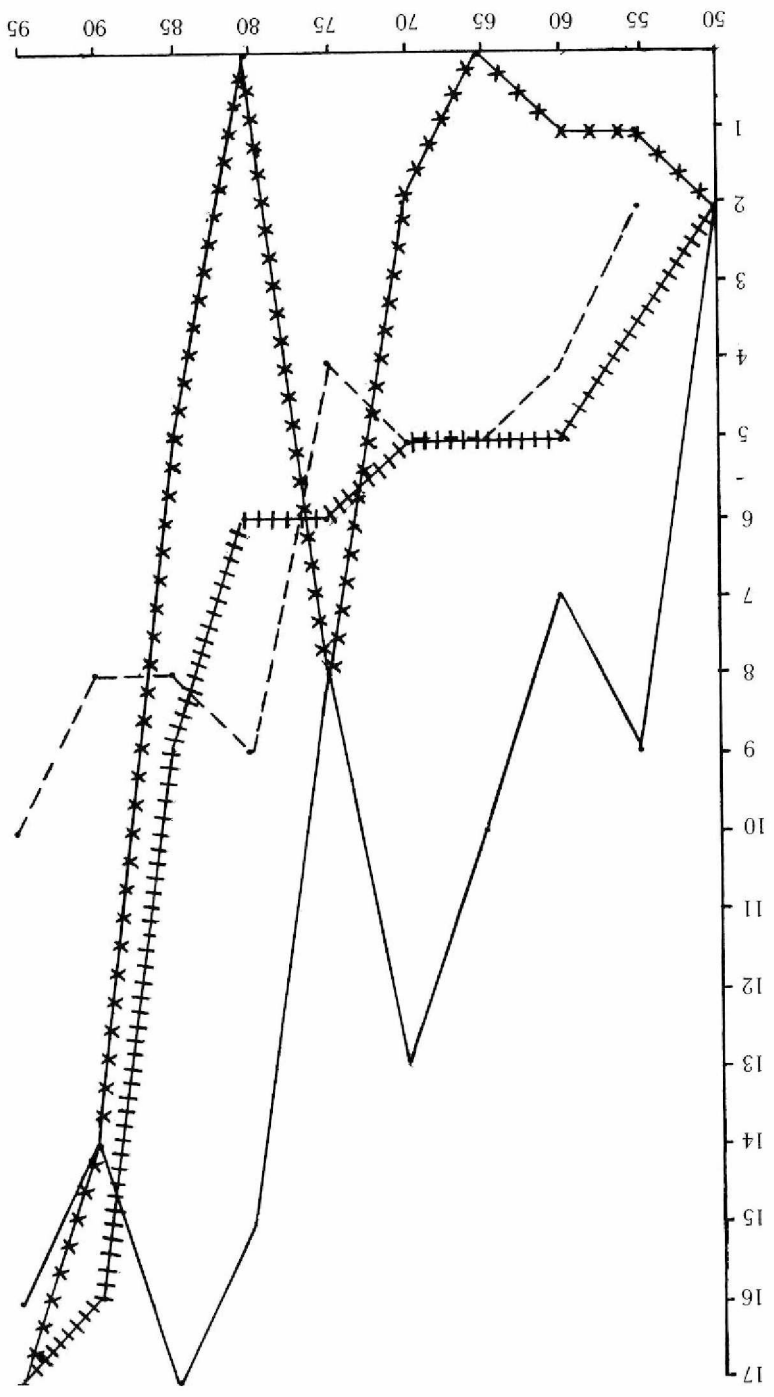
289.	1821–26. Diverse korrespondance	1 pk
291.	1820–1919. Diverse materiale	1 pk

Bilag

I.: Prisudviklingen 1750–1799 udtrykt med værdien 1750–54 lig med 1.

————	Gennemsnitlig kapitelstakst for rug, byg og havre, Århus Stift. Kilde: »Statistiske Meddelelser«. 4. rk. Bd. 15. Kbh. 1904, s. 38–41.
-----	Kapitelstaksten for smør, Århus Stift. Samme kilde.
+++++	Godspriserne i Nørrejylland. Kilde: Svend Møller og Ib Olsen: »En analyse af de forhold, der motiverede 103 jyske proprietærer til i 1790 at overbringe kronprinsen et klageskrift. – Med udgangspunkt i den samtidige litteratur søges motiverne til klageskriftet afdækket, og på baggrund af oplysningerne om jyske godsers jordtilliggende omkring 1790 placeres de 103 proprietærer i forhold til den resterende del af Jyllands godsbesiddere«. Utrykt speciale, Århus 1977, s. 126.
xxxxx	Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhelmsborg. Kilde: L. A. G. 324. Wilhelmsborg Godsarkiv. 1. Fæsteprotokol 1670–1854

År	Alle slags korn	Smør	Godspriserne	Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhb.
1750–54	1,0	1,0		1,0
1755–59	1,7	1,0	>1,0	0,9
1760–64	1,5	1,2		0,9
1765–69	1,8	1,3	>1,3	0,8
1770–74	2,1	1,3	1,3	1,0
1775–79	1,6	1,2	1,4	1,7
1780–84	2,3	1,7	1,4	0,8
1785–89	2,5	1,6	1,7	1,3
1790–94	2,2	1,6	2,4	2,2
1795–99	2,4	1,8	2,5	2,5

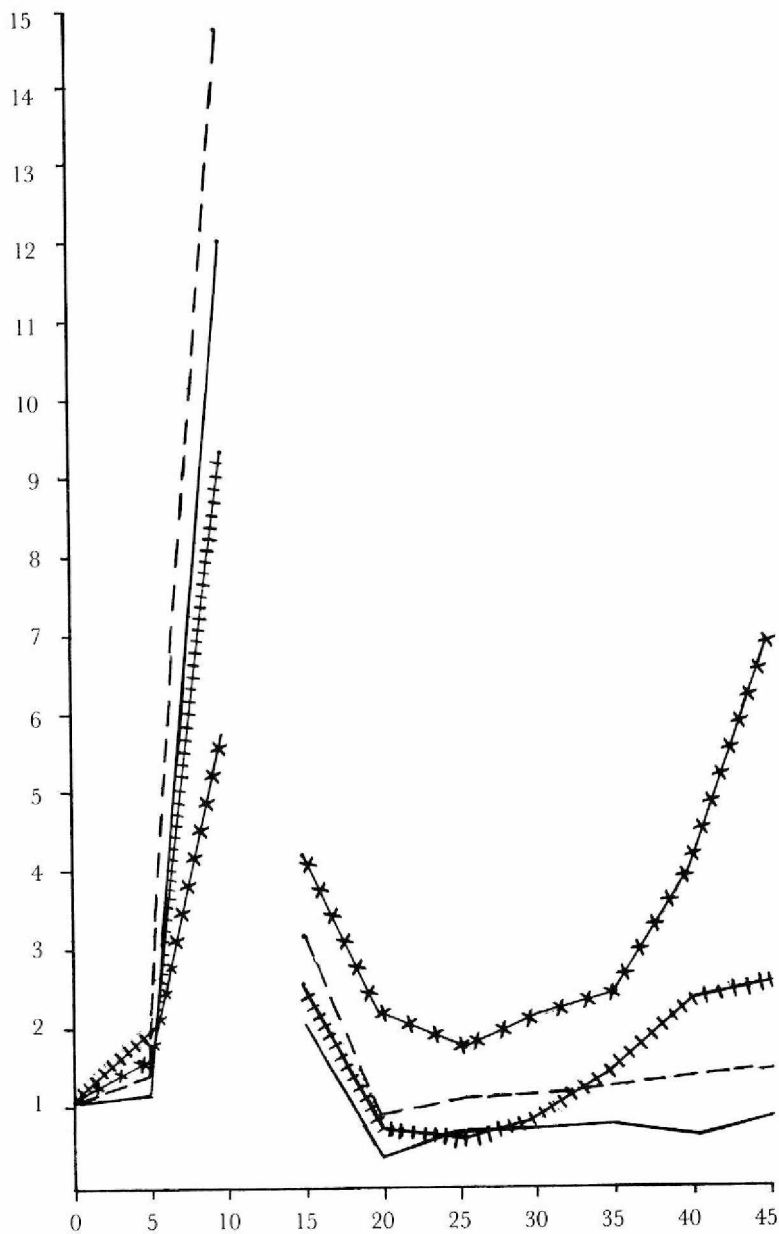

II.: Prisudviklingen 1800–1849 udtrykt med værdien 1800–04 lig med 1.

- Gennemsnitlig kapitelstakst for rug, byg og havre, Århus Stift.
Samme kilde som I.
- Kapitelstaksten for smør, Århus Stift.
Samme kilde som I.
- ++++++ Godspriserne i Nørrejylland.
Kilde: Jens Skriver, tabel IV.
- xxxxx Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhelmsborg.
Kilde: Jens Skriver, tabel I.

År	Alle slags korn	Smør	Godspriserne	Indfæstningen for gårdmænd ved Wilhb.
1800–04	1,0	1,0	1,0	1,0
1805–09	1,2	1,4	1,9	1,6
1810–14	12,0	14,7	9,3	5,8
1815–19	2,1	3,2	2,5	4,3
1820–24	0,4	0,9	0,7	2,2
1825–29	0,7	1,1	0,6	1,8
1830–34	0,75	1,2	0,9	2,2
1835–39	0,8	1,3	1,5	2,5
1840–44	0,7	1,4	2,4	4,0
1845–49	0,9	1,5	2,6	6,9

I beregningerne indgår, at priserne 1813–14 er omskrevet fra rbd. n.v. til rd.

Udvalgte pengelønninger for fast ansatte ved Moesgård 1794–1823.

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/5 1794–1/5 1795	12 rd.	7 rd.	
1/5 1795–1/5 1796	12 rd.	9 rd.	
1/5 1796–1/5 1797	12 rd.	9 rd.	
1/5 1797–1/5 1798	12 rd.	10 rd.	
1/5 1798–1/5 1799		10 rd.	
1/5 1800–1/5 1801		10 rd.	
1804		10 rd.	
1806	12 rd.	10 rd.	
1810	14 rd. 48 sk.	12 rd.	
1812	22 rd.	24 rd.	
1/5 1815	12 rbd. 48 sk.	8 rbd. 32 sk.	33 rbd. 32 sk.
1/11 1815	18 rbd.		40 rbd.
1/5 1816	18 rbd.	14 rbd.	40 rbd.
1/11 1816	18 rbd.	14 rbd.	40 rbd.
1/5 1817	18 rbd.	14 rbd.	40 rbd.
1/5 1818	18 rbd.	20 rbd.	40 rbd.
1/11 1818	18 rbd.	16 rbd.	40 rbd.
1/5 1819	8 rbd.	7 rbd.	18 rbd.
1/5 1820	10 rbd. 48 sk.	8 rbd. 84 sk.	23 rbd. 60 sk.
1/11 1820	10 rbd. 48 sk.	8 rbd. 84 sk.	23 rbd. 60 sk.
1/5 1821	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 30 sk.	15 rbd.
1/11 1821	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 30 sk.	15 rbd.
1/11 1822	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 48 sk.	15 rbd.
1/5 1823	8 rbd. 72 sk.	7 rbd. 32 sk.	15 rbd.

Kilder: Jordebogsregnskaberne 1794–1804, Jens Skriver, specialet, tabel XIII. og XIV.

Udvalgte pengelønninger for fast ansatte ved Wilhelmsborg 1812–1821.

Tid	Røgter	Malkepige	Arbejdskarl
1/5 1812	10 rd.	10 rd.	
1/5 1814	7 rbd. 64 sk.	7 rbd. 64 sk.	
1/11 1814	8 rbd. 32 sk.	8 rbd. 32 sk.	
1/11 1818	15 rbd.	14 rbd.	30 rbd.
1/11 1819	10 rbd. 48 sk.	9 rbd. 12 sk.	21 rbd.
1/5 1820	10 rbd. 48 sk.	9 rbd. 12 sk.	
1/5 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.
1/11 1821	10 rbd.	8 rbd.	16 rbd.